

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІКТИМНОЇ
ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Кваліфікаційна робота здобувача

освітнього ступеня магістр
(бакалавр, магістр)

спеціальності 053 Практична психологія
(шифр і назва спеціальності)

освітньої програми Психологія
(назва освітньої програми)

Соловей Надія Сергіївна
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник д.п. н., Макарчук Н.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к.п. н. Замашкіна О.Д.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології

протокол № 6 від «27» чудне 2022 р.

в.о

Завідувач кафедри

[підпис]
(підпис)

Трошкоєва Н.О
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«24» січня 2023 р.

Оцінка 90 відм.
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис]
(підпис)

Макарчук Н.О
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	8
1.1 Здобутки та перспективи вивчення віктимної поведінки особистості в зарубіжній та вітчизняній психології.....	8
1.2 Форми прояву та аналіз віктимної поведінки в підлітковому віці.....	18
1.3 Індивідуально-психологічні особливості як фактори віктимності в підлітковому віці.....	27
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	36
2.1 Огляд традиційних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення віктимності особистості.....	36
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	41
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ КОРЕКЦІЇ	60
3.1 Психологічні особливості корекції та запобігання віктимності в підлітковому віці.....	60
3.2 Авторська програма профілактики та корекції проявів віктимної поведінки в підлітковому віці.....	65
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітковий вік – це період інтенсивних змін, які проявляються практично у всіх сферах психічної реальності – когнітивній, емоційно-вольовій, комунікативній та поведінковій, тим самим підвищуючи рівень віктимної вразливості підлітка. У цей період найбільша схильність до втягування в ситуації, пов'язані з небезпекою для життя і здоров'я.

Відомо, що підлітковий період є найбільш емоційно насиченим і відрізняється від інших вікових періодів глибиною і тривалістю переживань, руйнуванням звичних, раніше засвоєних способів емоційного реагування, домінуванням різноманітних емоційних станів, які з часом можуть стати стійкими емоційними характеристиками особистості (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, О. Джужа, Б. Головкін, Д.Б. Ельконін, І.С. Кон, О. Г. Кулик, Л.М. Проколієнко, О. Юрченко).

Однією з найбільш яскравих рис цього періоду є особистісна нестабільність, яка проявляється в емоційній лабільності, тривожності, суперечливості почуттів, моральній нестабільності, коливаннях самооцінки (Е.В. Барданова, І.І. Ветрова, М.М. Кідалова, А.І. Пашков). В умовах недостатніх внутрішніх ресурсів і несприятливої загальної життєвої ситуації підліток стає найбільш вразливим до стресу, а складні життєві умови можуть спровокувати прояв віктимності (Ю.М. Антонян, Н. Ю. Волянчук, В.В. Голіна, Г. В. Ложкін, В.В. Лунєєв, В. В. Папуша, О.Ю. Шостко).

Психологи, які розробляли проблему психічного розвитку в підлітковому віці (Л.І. Божович, Т.А. Денисова, Т.В. Драгунова, Д.Б. Ельконін, Д.Ю. Фельдштейн та ін.), показали, що центральне новоутворення особистості підлітка, яке пов'язане з якісним зрушенням у розвитку - це розвиток самосвідомості. Активна сторона уявлення - бажання бути і вважатися дорослим. Якщо ставлення дорослого до підлітка не відповідає його новому сприйняттю, то підліток усіма доступними йому засобами намагається утвердитися як самостійний суб'єкт, здатний до самостійних проявів у поведінці та окремих діях. У той же час протест і непокоря підлітків є засобом, за допомогою якого підліток хоче змінити

попередній тип відносин з дорослим на новий, специфічний для спілкування дорослих.

Тому підлітковий вік є найбільш перспективним для дослідження різних типів віктимної поведінки: це період життя особистості, що характеризується високою інтенсивністю процесів соціалізації та індивідуалізації. Також він характеризується інтенсивним пошуком свого місця у світі, суспільстві, системі суспільних відносин, а також розширенням усвідомлення власних якостей і здібностей з точки зору задоволення запитів суспільства. У зв'язку з цим підліток повинен узгодити свої потреби з очікуваннями інших і вимогами соціальних норм. Необхідність такої угоди часто пов'язана з чималими проблемами, які є причиною протиріч у розвитку підлітка.

Аналіз наукових джерел із зазначеної проблеми дозволив виділити наступні основні напрями, в яких відомі дослідження цього феномену: структурна організація особистості жертви (А.Б. Блага, В.В. Василевич, О.О. Клячкова); класифікація та типологія відхилень у розвитку та поведінці підлітків (І.С. Кон, О.М. Литвинов, Н.Ю. Максимова, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В.О. Туляков та ін.); психологічна детермінація поведінки жертви (О.О. Андроннікова, М.П. Долгових, В.С. Мінська, Д.В. Рівман, В.Я. Рибальська, Г.І. Чечель); форми та причини віктимної поведінки підлітків (А.В. Майоров, І.Г. Малкіна-Пих, В.О. Туляков, В.Є. Христенко); віктимогенні внутрішньоособистісні конфлікти в підлітковому віці (Є.В. Барданова, А.Ф. Зелінський, Г.В. Ложкін, В.С. Мінська, Л.І. Романова, Е.С. Фоміних); віктимогенні норми, правила віктимної поведінки та нелегальна субкультура (В.В. Голіна, Т.В. Варчук, Л.В. Шабанов); віктимологічна ситуація, яка сприяє особистісної вразливості підлітків (Н.Ю. Волянюк, А.О. Глухова, Т.М. Матанцева, Д.В. Рівман); загальні проблеми діагностики віктимної поведінки (О.О. Андроннікова, В.В. Василевич, О.С. Стеблинська, В.С. Устинов).

Абсолютна більшість авторів підкреслюють важливість ролі ситуативної детермінації поведінки жертви. Інтерес дослідників до проблеми віктимної поведінки особистості пояснюється тим, що, з одного боку, вона розбиває та

проливає світло на особливості сучасного життя та ситуації в суспільстві, а з іншого – ще багато невирішених проблем у цій складній та інтенсивно досліджуваній галузі. Серед них питання про механізми, умови та фактори віктимної поведінки та психолого-педагогічні фактори її профілактики.

Світовий досвід свідчить, що за допомогою освітніх технологій (психолого-педагогічних, інформаційних, просвітницьких) можна вчасно попередити різного роду жертв серед молоді.

Актуальність дослідження зумовлює також практичне значення даної проблеми в контексті необхідності вдосконалення практики підготовки психологів. Це зумовило вибір теми нашого кваліфікаційного дослідження: «Психологічні аспекти віктимної поведінки підлітків».

Об'єкт дослідження - віктимна поведінка як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні аспекти віктимної поведінки підлітків.

Мета дослідження – визначити та обґрунтувати специфіку виявлення віктимної поведінки в підлітковому віці та експериментальне дослідження психолого-педагогічних чинників її профілактики.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до вивчення проблеми віктимної поведінки.

2. Обґрунтувати та апробувати діагностичні засоби для визначення та оцінки ступеня прояву віктимної поведінки в підлітковому віці та певного спектру властивостей особистості.

3. Емпірично дослідити основні види віктимної поведінки, їх змістовну характеристику та фактори, що зумовлюють її виникнення в підлітковому віці.

4. Визначити особливості особистості підлітка, які в цьому віці закономірно пов'язані зі схильністю ставати жертвою.

5. Розробити та апробувати програму профілактики та психокорекції віктимної поведінки молоді.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс методів, що відповідає предмету дослідження. Зокрема, теоретичні методи – аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, що сприяв виявленню, узагальненню, систематизації, моделюванню різних аспектів досліджуваної проблеми, емпіричні методи – спостереження, інтерв'ю, анкетування, тестування (стандартизовані та проєктивні методи), експеримент.

Для визначення ступеня прояву віктимної поведінки в підлітковому віці застосовано ряд психодіагностичних методів.

Для дослідження потенціалу віктимізації нами був використаний тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки», автором якого є О. О. Андроннікова.

Для вивчення реалізованої віктимності нами була використана анкета, що дозволяє з'ясувати частотність прояву ознак віктимної поведінки в підлітковому віці.

Нами було впроваджене анкетування вчителів, учнів та батьків для вивчення особливостей прояву ознак віктимної поведінки.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягає в наступному: на основі узагальнення існуючих наукових підходів визначено сутність віктимної поведінки, яка трактується як свідомі чи неусвідомлені легковажні, аморальні чи протиправні дії підлітка, які можуть послужити приводом для вчинення злочину; теоретично обґрунтовані та емпірично виявлені ситуативні фактори та індивідуально-психологічні особливості підлітка, що визначають частоту прояву ознак віктимної поведінки; розроблена та експериментально апробована програма профілактики та психокорекції віктимної поведінки молоді; уточнено та конкретизовано джерела віктимізації сучасних підлітків.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблено та апробовано систему профілактичних заходів, спрямованих на створення гнучких способів взаємодії підлітка з суспільством, які знижують ризик індивідуальної віктимізації.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота «Психологічні аспекти віктимної поведінки підлітків» складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел (73 назв) та додатків.

Основний зміст твору розгорнуто на 87 сторінках. Робота містить 14 таблиць, 9 малюнків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1 Здобутки та перспективи вивчення віктимної поведінки особистості в зарубіжній та вітчизняній психології

Справжнє відчуття важливості феномену жертви зумовило ранню появу наукового інтересу до нього [2; 6; 7; 32; 45; 64 та ін.].

У рамках сучасної психологічної науки на «проблемному» стику юридичної та соціальної психології сформувалася галузь знань, яку ми характеризуємо як віктимологію (від лат. *victima* — жертва і *logos* — вчення; дослівно: вчення про жертву) - науку, що вивчає закономірності та особливості віктимної поведінки, процес перетворення людини на жертву, соціальні процеси, внаслідок яких окремі особи та групи можуть постраждати від протиправних дій інших осіб, насильства, власної поведінки, збіг негативних обставин.

Унікальність віктимології полягає в її комплексному, цілеспрямованому підході до вивчення популяцій і кризових явищ, які лише частково досліджені в рамках окремих соціальних наук [18].

Румунський дослідник Б. Мендельсон [39] першим запропонував виокремити віктимологію як особливу науку. На його думку, визнання взаємозв'язків, які існують між злочинцем і жертвою, врахування ролі жертви в створенні злочину дозволяє глибше зрозуміти механізми і причини злочинних дій, точніше прогнозувати кримінологію, та використання більш відповідних заходів, спрямованих на соціальну боротьбу зі злочинністю.

До піонерів і розробників проблеми жертви слід віднести також А. Фейербаха і Ф. Т. Яса, які досліджували не тільки злочинну складову в поведінці жертви, а й моральну, тобто часткову відповідальність жертви за вчинений злочин [20].

Активне зростання інтересу до віктимології було зафіксовано лише в 1940 році.

Основу наукового підходу до вивчення жертви заклав Г. Фон Хентінг, який представив ідею існування «недозволеного симбіозу» між жертвою і злочинцем, при якому жертва спонукає злочинця вчинити злочин, працює проти неї. Він описав 4 типи таких жертв: ті, хто хоче зла; ті, хто робить це для загального блага; тих, хто бере участь; ті, що провокують, підбурюють.

Рис. 1.1 Типологія жертв За Г. Фон Хентінгом

Провідним вченим, що вивчав віктимологію, по праву можна вважати Л.В.Франка, який у 1972 році опублікував монографію «Віктимологія і віктимність». У цій монографії Л. В. Франк проаналізувала основні поняття цієї наукової дисципліни, детально висвітлив правові основи віктимологічних досліджень та окреслила можливості розвитку віктимології. Вищезгадана наукова дисципліна служить для розуміння нових стосунків і динамічних зв'язків між жертвами та злочинцями [21].

Німецький дослідник Р. Шнайдер [76] зазначає, що не існує «природних жертв» чи «природних жертв». Але фізичні, психічні та соціальні особливості та якості, яких набуває особа (певні фізичні та інші недоліки, нездатність або небажання захищати себе, особлива зовнішня, психічна чи матеріальна привабливість), можуть впливати на її схильність стати жертвою злочину. Якщо людина усвідомлює свою підвищену віктимогенність, вона може навчитися

певній поведінці, яка дозволяє їй протистояти цій загрозі та справлятися з нею. Він виявляє, що віктимізація і криміналізація іноді мають одне і те ж походження - вихідні соціальні умови.

Особливе місце в сучасній віктимології займають роботи Р. Кляйнфеллер [47] про провокацію злочину самою жертвою. Він вважає, що в деяких випадках відповідальність винного слід пом'якшувати за поведінкою потерпілого, а іноді – повністю звільняти винного від відповідальності.

Японський дослідник Коічі Міядзава, об'єднавши концепції Хантінга і Мендельсона, виділив загальні (залежно від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу) і специфічні (залежно від психічної та психологічної нестійкості, відставання в розвитку інтелекту, емоційної нестійкості) потерпілого. За його словами, рівень віктимізації зростає, коли ці два типи поєднуються [71].

Дослідженням проблеми жертви займається Л.В. Франк, наголошує, що її вивчення через психологічний вимір є суттєвим, оскільки може дати відповідь на головне запитання віктимології: чому саме ця особа чи ця група осіб (соціальна, демографічна, психологічна) стає жертвою того чи іншого злочину? Для цього необхідно дослідити, наскільки вольові, емоційні та інші психологічні та соціально-психологічні властивості особистості впливають на рівень віктимності окремих осіб, як ці риси проявляються в критичний момент конфліктної ситуації, чому за подібних обставин одні стають жертвами шахрайства, зґвалтування, пограбування, а інші щасливо або успішно уникають небезпеки [22].

В. П. Полубинський [46], розвиваючи думку Л. В. Франка, пропонує виділяти чотири типи такої «здібності»: «індивідуальна», «видова», «групова» і «масова». «Індивідуальна» жертва — це відхилення від норм безпечної поведінки, від процесу самозбереження людини. «Специфічна» віктимізація виражається в «схильності» індивідів ставати жертвами злочинних дій (наприклад, зґвалтування, пограбування тощо) в силу низки обставин. «Групова» віктимізація полягає в загальній підвищеній готовності окремих категорій осіб, що характеризуються однаковими соціальними, психологічними, біофізичними та іншими характеристиками, стати жертвою злочинних дій (сторожі, таксисти, податківці та

інші). Під «масовою» віктимізацією [35] розуміється об'єктивно існуюча можливість того, що певна частина людей, залежно від своїх суб'єктивних характеристик, зазнає фізичної, моральної та матеріальної шкоди внаслідок злочинних дій.

Як зазначають Д. В. Рівман [51], Т. М. Вакуліч [25], О. Б. Бовт [16] та ін., віктимність – це системно-динамічна характеристика особистості, яка проявляється у вигляді її соціально-біологічних, психологічних і моральних деформаційних відхилень, закріплені в нормальних формах поведінки, які не відповідають формам безпеки і обумовлюють потенційну або реальну схильність суб'єкта стати жертвою.

Результати аналізу різних підходів до розуміння віктимізації [10; 26; 27; 33; 42; 51 та ін.] дали змогу виявити суперечності у визначенні основних віктимологічних термінів і понять.

Спеціальний аналіз літератури показав, що віктимізація – це категорія, що характеризується певною різноманітністю та незмінністю семантичного визначення, зокрема:

- 1) дії суб'єкта, що підвищують вірогідність його потрапляння в небезпечну ситуацію [65];
- 2) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктивну властивість особистості ставати жертвою зовнішніх обставин [7];
- 3) підвищена здатність особи ставати об'єктом злочинних дій через низку суб'єктивних та об'єктивних обставин [17];
- 4) властивість особистості, яка полягає в схильності бути жертвою обставин або дій інших людей [8];
- 5) можливість/здатність особи стати жертвою злочину [39];
- 6) неналежна, неоптимальна поведінка потерпілого на місці злочину [10];
- 7) фізичні, психічні та соціальні характеристики та властивості, яких набуває особа і які за певних умов можуть слугувати процесу становлення жертвою злочину [33];
- 8) системна властивість особи за певних умов ставати жертвою злочину [47].

Систематизація та узагальнення наукових даних дозволяє трактувати потерпілого як:

- визначене функціональне явище, залежне від злочинності;
- спосіб діяльності певної особи;
- особливості характеру та поведінки жертви злочину.

Тому під віктимізацією слід розуміти сукупність властивостей особистості, які зумовлюють або можуть зумовити її нерегулярну, неоптимальну поведінку в криміногенній ситуації.

Автори сучасних віктимологічних праць [27; 54; 65 та ін.] досить часто наголошують, що віктимізацію можна назвати не лише асоціальною, а й гіперсоціальною (цілком правомірною, моральною, навіть героїчною поведінкою), але цей аспект віктимізації майже не досліджується.

Крім віктимізації, до базових понять віктимології входить віктимізація як процес набуття віктимності, а також віктимогенний потенціал, що являє собою систему прихованих здібностей особистості, які за певних умов можуть створювати ризик вчинення проти неї протиправних дій.

Потенціал як прихована можливість складається з

- а) стану індивідуальної та групової віктимності в певний історичний період;
- б) процес віктимізації;
- в) віктимологічна стимуляція;
- г) функціональний механізм відносин «жертва – злочинець» [60].

Слід зазначити, що віктимологія вивчає не лише ситуації перед злочином, а й ситуації безпосереднього вчинення злочину. Таким чином, можна отримати відповіді на питання: як у таких ситуаціях взаємодіяти з поведінкою жертви, яка виявляється криміногенно провокаційною.

Ізоляція як предмет віктимології віктимної поведінки іманентно включає аналіз окремих компонентів поведінки, які за певних умов можуть набувати віктимогенного характеру. Останнім часом предметом віктимологічного аналізу стала так звана деперсоналізована жертва – група людей, компанія, суспільство, економіка держави [20].

У результаті теоретичного аналізу встановлено, що проблема віктимізації особистості розглядається в рамках різних психологічних шкіл і напрямів.

Дж. Роттер, як представник соціально-когнітивного напрямку [53], передумовами віктимізації розглядає поведінковий потенціал і тип особистості. Кожна людина має певний набір дій, поведінкових реакцій, які формуються в житті. Поведінковий потенціал за Дж. Роттером містить п'ять основних блоків реакцій:

- 1) поведінкові реакції, спрямовані на досягнення успіху, є основою соціального визнання;
- 2) поведінкові адаптаційні реакції, адаптація – прийоми узгодження з вимогами інших людей, соціальними нормами;
- 3) захисні поведінкові реакції використовуються в ситуаціях, вимоги яких перевищують можливості людини в даний момент (це такі реакції, як заперечення, придушення бажань, знецінення);
- 4) техніки уникнення – поведінкові реакції, спрямовані на «вихід із поля напруги» – втеча, відпочинок;
- 5) агресивні поведінкові реакції - як реальна фізична агресія, так і символічні форми агресії: іронія, критика оточуючих, глузування, інтриги, спрямовані проти інтересів іншої людини.

На думку Дж. Роттера, локус контролю здійснює регулятивний вплив на багато аспектів поведінки особистості, що відіграє важливу роль у способі вирішення проблемних ситуацій. Відповідно до концепції локусу контролю (від лат. Locus — «місце, місцезнаходження»), особи, які беруть на себе відповідальність за події у своєму житті, яку вони пояснюють своєю поведінкою, здібностями, рисами характеру, мають внутрішній контроль. І навпаки, людям, які схильні покладати відповідальність за всі події на зовнішні чинники (інші люди, ситуації, долі тощо), властивий зовнішній контроль.

У рамках психодинамічної моделі (А. Адлер, Р. Вудвортс, К. Левін, З. Фрейд, К. Юнг) поведінка жертви трактується як синдром патологічного розвитку особистості [23; 31]. Передумовою виникнення віктимності є наявність

неусвідомленого внутрішньоособистісного конфлікту, з яким індивід не може впоратися. Ми розглядаємо психічне життя людини як прояв несвідомого, зміст якого утворюють інстинктивні потяги, первинні, вроджені, біологічні потяги та потреби, які загрожують свідомості і тому відносяться до сфери несвідомого. Представники динамічного напрямку – не відкидають роль факторів середовища, які можуть зіграти роль «стартового моменту», але основна проблема, на їхню думку, полягає в особистості.

Представники психоаналітичного напрямку М. Кляйн і А. Фрейд пов'язують формування жертви з деформаційними процесами особистісного розвитку, які виникають внаслідок порушень міжособистісних взаємодій у сім'ї [59].

У рамках транзакційної теорії розвитку віктимність аналізується крізь призму впливу батьків на дітей у сімейному контексті. Транзакційні процеси складаються з моделювання біологічних або екологічних ризиків для дитини в сім'ї. Транзакційна модель розвитку, запропонована К. Парком, базується на тому, що особистісні характеристики є важливими змінними, які необхідно враховувати, коли на людину впливають несприятливі умови. Дослідник вважає, що особистісні особливості опосередковують оцінку дитиною вираженості впливу дистрес-факторів і відповідну реакцію на їх дії. Відповідно до транзакційної теорії розвиток розглядається як процес взаємодії, що постійно відбувається між даностями дитини, особливостями сім'ї та середовища [9].

Надзвичайно важливим є також розгляд віктимної поведінки в рамках диспозиційної теорії поведінки особистості. Відповідно до цієї теорії, поведінка індивіда характеризується трьома компонентами: актом поведінки (специфічним елементом поведінки), способом поведінки (постійною, типовою для цієї людини поведінкою, яка має загальну модель, «каркас»), її проявами в певних ситуаціях, її правильністю) і диспозицією поведінки (певна поведінка особистості в суспільстві, в основі якої лежить схильність людини до певного сприйняття умов діяльності, або директивна поведінка).

Виходячи з цього під віктимною диспозицією поведінки розуміється готовність індивіда до поведінкового акту, вчинку та їх послідовності, які призводять до порушення його фізичного, психологічного та емоційного здоров'я.

Відповідно до диспозиційного підходу [3; 28] важливими передумовами віктимізації є:

- особливості сімейного виховання, що формують віктимні настрої особистості та самостигматизацію себе як жертви;
- індивідуальні реакції людини на умови зовнішнього середовища з урахуванням фенотипу її батьків;
- особливості впливу особистих переживань на онтогенетичний розвиток;
- ціннісні диспозиції людини з урахуванням її соціального оточення.

Розгляд віктимізації як форми відхилення від норм і правил безпечної поведінки дозволяє підійти до класифікації форм віктимної активності за інтенсивністю такого відхилення. Вперше така спроба була зроблена Д.В.Рівманом [50], який свідчить про існування нульового рівня віктимності, нормальної, середньої та потенційної віктимізації всіх членів суспільства через наявність у суспільстві злочинності.

На основі наявної літератури [39; 41; 48; 60], виявилось, що більшість дослідників умовно виділяють два конститутивних типи віктимізації:

- особистість (об'єктивно особа має властивість, що виражається в суб'єктивній здатності ставати жертвою певного виду злочину в ситуаціях, коли існувала реальна можливість звичайної свідомості цього уникнути);
- рольова (характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в небезпеці того, що особи, які їх виконують, опиняються в ролі жертви лише заради виконання цієї ролі).

Також у спеціальній літературі [70; 71] ми поділяємо віктимізацію загалом, яка залежить від віку, статі, діяльності, соціального становища, і зокрема, яка залежить від ступеня адекватності компонентів свідомості та самосвідомості. Показники віктимізації значно зростають, коли ці два типи віктимізації стратифіковані.

У результаті пошуку факторів, що визначають віктимізацію, Коїчі Міядзава [50] встановив, що загальна віктимізація залежить від соціальних, рольових і гендерних характеристик жертви, а конкретна віктимізація – від настанови, цінності, риси та особистісні атрибути.

Аналіз наукового змісту багатьох досліджень [22; 23; 25; 32; 36; 40; 44] дозволяє стверджувати, що віктимізація часто актуалізується у формі відверто провокаційної поведінки потенційних жертв, які при цьому жодним чином не усвідомлюють, що їх поведінкова активність чи не безпосередньо штовхає партнера або партнерів по взаємодії до насильства.

Виходячи з положень філософії, вітчизняні кримінологи в першу чергу звертають увагу на об'єктивні та суб'єктивні зв'язки між злочинцем і жертвою.

Між потерпілими і злочинцями існує об'єктивний зв'язок, незалежно від того, знайомі вони між собою чи ні, їх об'єднує час і місце вчинення злочину.

У деяких злочинах об'єктивний зв'язок різних іноземців перетворює їх на співжертв (потенційних чи реальних) і часто визначає їхню поведінку та спільні дії [29].

Суб'єктивний зв'язок «злочинець-жертва» існує за умови, що вони знають один одного. Відносини «злочинець-жертва» у віктимології розглядаються не лише як відносини, а й як тривала подія, що існує в певному просторі та часі, зміст якої визначає поведінку жертв, їхню взаємодію зі злочинцями до, під час і іноді після вчинення злочину. Під відносинами «злочинець-жертва» також можна розуміти певну ситуацію, коли одна й та сама особа «використовує» злочинця і жертву одночасно або по черзі [49].

Кримінологи НАН України вважають основним критерієм класифікації потерпілих ступінь віктимності [76]:

1. Випадкова жертва - коли особа стає такою жертвою внаслідок збігу обставин. Відносини, що виникають, не залежать ні від волі та бажання жертви, ні від волі та бажання злочинця.

2. Жертва з незначним рівнем ризику, тобто особа, віктимність якої раптово різко зростає під впливом певної несприятливої ситуації.

3. Потерпілий з підвищеним рівнем ризику, тобто особа, на яку впливає комплекс факторів ризику.

4. Жертва дуже високого ризику. За морально-соціальною деформацією така особа практично не відрізняється від кримінальної та характеризується стійкою асоціальною спрямованістю (повії, наркомани, алкоголіки тощо).

Як зазначає А. Л. Репецька, віктимізація – це окрема сукупність стійких типових соціально-психологічних характеристик особистості, які у взаємодії із зовнішніми обставинами зумовлюють підвищену «здатність» особи стати жертвою [69], і виділяє чотири види віктимізації.

По-перше, це віктимогенна деформація особистості як сукупності соціально-психологічних рис, пов'язаних із несприятливими особливостями її соціалізації;

- по-друге, професійна (рольова) віктимність – риса, зумовлена виконанням певних соціальних функцій (правоохоронці, інкасатори, охоронці, касири, таксисти, які працюють у нічний час тощо);

- по-третє, віктимність, як біофізіологічна характеристика особистості;

- по-четверте, «патологія віктими» - віктимність як результат патологічного стану особистості.

Залежно від особистісних особливостей і поведінки індивіда ступінь його вразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим середнього (мінімізована віктимність).

Отже, віктимізація – це іманентно притаманна людині схильність ставати жертвою зовнішніх обставин. Процес віктимізації підлітків необхідно розглядати на різних рівнях: на рівні віктимного потенціалу (шляхом диференціації типів потенційно можливої віктимної поведінки) і на рівні реалізованої віктимності чи віктимної поведінки.

1.2 Форми прояву та аналіз віктимної поведінки в підлітковому віці

Відомо, що концептуалізація – це процес, який забезпечує теоретичну організацію матеріалу та схематизацію зв'язків між поняттями. Така схематизація дозволяє розробляти гіпотези про природу та характер взаємозв'язків і переходити від первинних теоретичних концепцій до все більш абстрактних конструкцій, які розкривають всю структуру наукової теорії, з одного боку, і розміщують наукову теорію в більш широкому дисциплінарному контексті.

Очевидно, що на даному етапі вивчення феномену віктимної поведінки концептуалізація цього поняття є складним процесом.

Процес операціоналізації поняття «віктимна поведінка» включає встановлення зв'язку між досліджуваним поняттям і методичним інструментарієм, який дає змогу аналізувати це поняття та з'ясувати його зміст.

Активність індивіда в соціально-організаційних формах взаємодії виступає як його поведінка [43]. Поведінка – це спосіб залучення індивіда в діяльність, він визначається конкретно-історичним розвитком особистості.

Діяльність – це завжди те, що людина робить. Поведінка – це завжди спосіб, яким людина робить це «щось» [54].

Традиційно поведінка описується як процес взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, опосередкований його зовнішньою та внутрішньою діяльністю [22]. Типова поведінка особистості в різних ситуаціях є проявом її внутрішньої сутності. Кожна людина живе і працює в умовах певної соціальної системи, виконує різноманітні соціальні ролі, які є динамічним вираженням її соціальних позицій і статусів. Специфіка поведінки підлітка залежить від характеру його стосунків із середовищем, від норм, ціннісних орієнтацій і рольових регуляцій. Слід зазначити, що поведінка, яка не відхиляється від норм безпеки, розуміється як нормативно прийнятна, тоді як поведінка, в якій спостерігаються різні відхилення, вважається ненормальною [56].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що термін «віктимна поведінка» трактується досить широко. Поведінка жертви є предметом

дослідження одного з відділів кримінології – віктимології [20]. Найчастіше поведінка потерпілого в кримінології розглядається як легковажна, аморальна або протиправна поведінка потерпілого, яка послужила приводом для вчинення злочину [34].

У сучасній інтерпретації у психологічному словнику віктимна поведінка трактується як схильність суб'єкта до поведінки, яка підвищує шанси вчинення щодо нього злочинного діяння [24].

Підсумовуючи результати аналізу, можна стверджувати, що під поясненням поведінки потерпілого розуміють вчинок чи дії в особливих ситуаціях, які впливають на мотивацію та рішення осіб, які вчинили злочинні дії, а також об'єктивно створюють ризик заподіяння шкоди суб'єкту, який діє. Поведінка потерпілого може мати як об'єктивний зміст, так і суб'єктивне сприйняття себе винним. Першу називають жертвою, а другу квазіжертвою [27].

Залежно від ступеня зв'язку зі злочинною поведінкою віктимізація може проявлятися у двох основних формах (рис. 1.2):

а) евентуальна віктимізація (від лат. «eventus» — випадок) включає причинно-наслідкові відхилення індивіда, реалізація яких у певних обставинах може призвести до його потрапляння в небезпечну ситуацію;

б) децидивна віктимізація (від лат. «decido» — рішення), яка включає етапи підготовки та прийняття віктимогенного рішення, а сама діяльність потерпілого — доцільні та цілеспрямовані відхилення [69].

У психології поняття «віктимна поведінка» визначається як свідомо або неусвідомлена поведінка потенційної жертви, яка в певній життєвій ситуації провокує, сприяє та спричиняє створення умов, за яких існує можливість заподіяння шкоди її протиправними діями [18].

У нашому дослідженні під терміном «віктимна поведінка» розуміються свідомі чи неусвідомлені необачні, аморальні чи протиправні дії підлітка, які можуть послужити приводом для вчинення злочину.

Основною ознакою віктимної поведінки є вчинення певних дій або бездіяльності, які сприяють тому, що особа опиняється в ролі жертви.

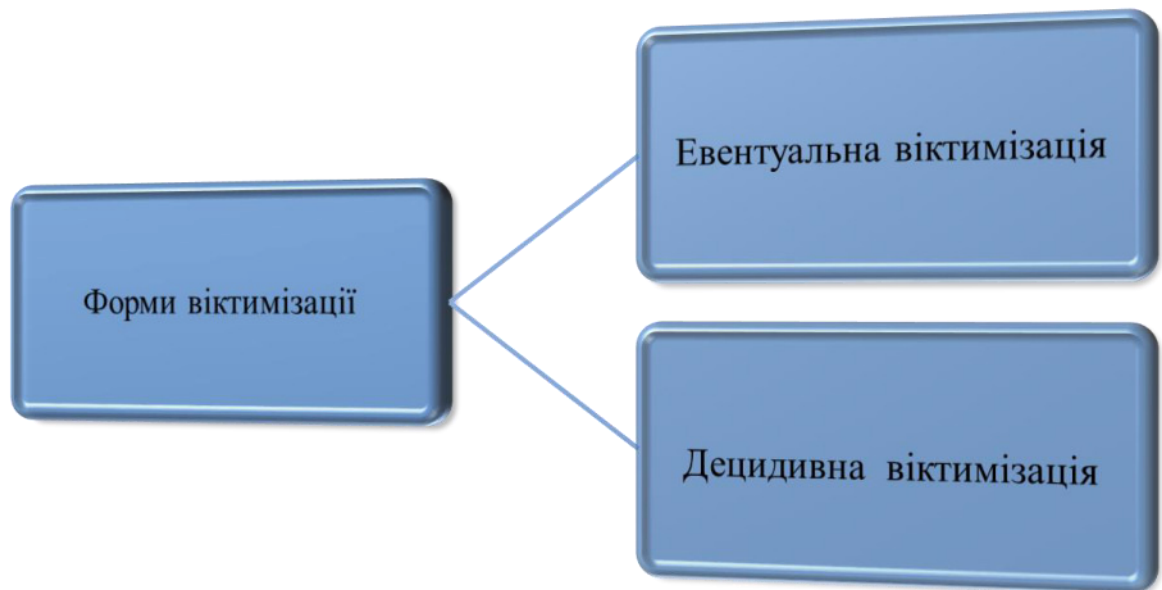

Рис. 1.2 Форми віктимізації

Теоретичний аналіз показав, що до основних етапів розвитку віктимної поведінки слід віднести (рис. 1.3): деформацію усталених уявлень про себе та своє життя (експлуатація процесу віктимізації) [15]; втрата почуття безпеки (раптові напади паніки, гніву, почуття самотності, безпорадності, ригідної поведінки[38]; бажання усамітнитися, ізольуватися від людей [44]; повторне пошкодження (непряме звинувачення родичів, брехня родичів щодо трагічної ситуації) [50]; створення почуття провини та відсутності підтримки; входження в роль жертви (відчуття приреченості, адаптація до інцидентів і стан власної байдужості, відчуття нетерпіння до власних помилок, самозвинувачення, проектування безпорадності на всі сфери життя) [63].

Значна кількість психологічних праць [49; 56; 58; 61; 77] присвячена проблемі структурування та класифікації основних форм, типів, моделей віктимної поведінки. Виявлено, що є дві форми віктимної поведінки – стимулююча та провокуюча.

Вперше термін «допомога» стосовно жертви запропонував ізраїльський дослідник М. Амір, який вивчав особливості поведінки жертв зґвалтування [8]. Під сприяючою вчений розумів таку поведінку жертви, яку злочинець міг витлумачити або як відкрите запрошення до статевого акту, або як знак того, що

жертва буде доступна, коли він наполягатиме. На думку дослідника, сприяюча поведінка може бути двох типів, а саме, як безпідставна довіра або як необережність. Кожен із цих типів поведінки визначає певний набір специфічних характеристик особистості жертви. Таким чином, добре освічена людина, керуючись моральними принципами, схильна проектувати та прогресувати в оцінці поведінки інших. Тому вона може проявляти як безпідставну впевненість, так і легковажність, в результаті чого може постраждати. Іншим варіантом віктимної поведінки є випадки, коли особа хоче залучити інших до дотримання соціальних норм: робить зауваження тим, хто виявляє ознаки аморальної поведінки, заступається за жінок чи слабких, повідомляє правоохоронним органам про хуліганство.

Рис. 1.3 Етапи розвитку віктимної поведінки

Поведінка такої людини може бути витлумачена незадоволеними іншими з низьким моральним рівнем як сприяння (з безпідставною довірою чи необережністю) або як провокація.

Під провокуючою поведінкою більшість дослідників розуміють обумовлену поведінку потенційної жертви, яка провокує конфлікти чи бійки своїми агресивними діями чи висловлюваннями, в яких виклик яскраво виражений у формі образ, наклепів, залякувань, поганого поводження, саме тому відбувається інверсія ролей злочинця і жертви [61]. У цьому контексті слушною є думка Т. М. Вакулич про розуміння поведінки жертви як діяльності, спрямованої на провокацію можливого агресора [25].

Аналіз літератури показує, що в багатьох роботах виділяють три основні типи віктимної поведінки:

- 1) активну – віктимна поведінка, яка спровокувала злочинне діяння;
- 2) інтенсивну – здійснення потерпілим позитивних дій, які тим не менше призвело до злочину;
- 3) пасивно бездіяльний, коли потерпілий не чинив опору [46].

Таксономічною ознакою, на основі якої Д. В. Рівман розробив класифікацію [71], обрано характер і ступінь прояву особистісних якостей особи, що визначають особистісну приналежність до потерпілого. У результаті дослідник охарактеризував такі типи віктимної поведінки:

- універсальний тип – з яскраво вираженими індивідуальними особливостями, які є передумовами високої потенційної вразливості до різноманітних злочинних дій;
- вибірковий тип – особи з високою віктимною вразливістю щодо окремих видів злочинних діянь;
- ситуативний тип - особи, які характеризуються середнім рівнем віктимності та які за певного збігу обставин можуть стати жертвою;
- випадковий тип – особи, які можуть стати жертвами ДТП;
- професійний тип – віктимізація цих осіб пов'язана з їх професійною діяльністю.

Цінною для нашого дослідження виявилася класифікація форм віктимної поведінки в рамках стигматичного підходу. Представники цього напрямку виділяють дві форми віктимної поведінки: провокативну віктимну та соціально прийнятну.

Провокаційна поведінка жертв включає:

- фізичну стигму (кульгавість, сліпота та інші фізичні вади),
- стигму, пов'язану з безвольністю (алкоголіки, наркомани, психічно хворі),
- расову стигму («чорні», представники національних меншин),
- моральну та правову стигму (злочинці, повії).

Соціально схвалювана поведінка жертви:

- стигма адаптаційних реакцій (люди з високим рівнем конформності),
- стигма соціалізації (люди, які виявилися високосоціалізованими, які жертвують своїми інтересами заради суспільства і від яких така поведінка безперечно очікується в майбутньому) [19].

При цьому важливо підкреслити, що первинна віктимізація, яка базується на певних особистісних рисах, закріплюється вторинною, соціальною віктимізацією, тобто людина міцно фіксується в статусі жертви, що призводить до самостигматизації себе як жертви [33].

Існують і інші класифікації віктимної поведінки. Так, наприклад, виділяють: випадкову поведінку жертви; постійну віктимну поведінку та злісну жертву. Випадковість часто асоціюється з легковажністю, довірливістю, недосвідченістю. Це, по суті, пасивна форма поведінки.

Стійкі та злісні дії тісно пов'язані з активною, постійною, посиленою, повторюваною віктимізацією, яка також характеризується складною поведінкою.

Зрозуміло, що наведені вище класифікації стосуються не тільки підлітків, а й інших вікових категорій. Проте універсальність виділених форм віктимної поведінки дозволяє екстраполювати їх на підлітків.

До основних форм віктимної поведінки в підлітковому віці абсолютна більшість дослідників відносять п'ять основних типів:

- агресивний,
- самодеструктивний,
- ініціативний,
- пасивний,
- некритичний, які характеризують різні стратегії дезадаптивної поведінки.

На нашу думку, такий консенсус поглядів вчених пов'язаний із застосуванням однотипної методики «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової, яка призначена для вимірювання схильності підлітків до різних форм віктимної поведінки. Тестовий опитувальник – це набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, призначених для вимірювання схильності до певних форм віктимної поведінки [6].

Підлітки з агресивним типом віктимної поведінки потрапляють у неприємні та небезпечні для життя та здоров'я ситуації через явну агресію у вигляді нападу чи іншої провокаційної поведінки (образи, наклепи, залякування тощо). Для них характерна схильність до асоціальної поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних цінностей. Такі підлітки легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх виражають, домінантні, нетерплячі, запальні.

Підлітки з самодеструктивним типом віктимної поведінки схильні до ризику, легковажності, часто небезпечної для здоров'я. Вони можуть не усвідомлювати наслідки своїх дій або не надавати їм значення в надії, що все обійдеться.

Підлітки з ініціативним типом віктимної поведінки характеризуються сміливістю, рішучістю, принциповістю, вимогливістю, нетерпимістю до вчинків та дій, що порушують громадський порядок.

Для підлітків з пасивним типом віктимної поведінки характерна байдужість до явищ, що відбуваються навколо. Вони діють за принципом «моя хата скраю», що може бути результатом образи на зовнішній світ, а також почуття нерозуміння, ізоляції від світу, відсутності відчуття соціальної підтримки та включеності в суспільство.

Підлітки з некритичним типом віктимної поведінки як мінімум легковажні і не можуть правильно оцінити життєві ситуації.

Некритичність виникає як на основі негативних якостей особистості (жадібність, егоїзм), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність).

Ці закономірності, встановлені емпіричним шляхом, є основою, що дозволяє створити систему психолого-педагогічної корекції віктимної поведінки підлітків.

Розгляд мотиваційно-поведінкових особливостей підлітків у наукових працях [17; 24; 29; 38; 57] також представлені такі типи (або підтипи), як:

- егоїстичний,
- сексуальний (статева розбещеність),
- пов'язаний із побутовими конфліктами (скандаліст, сімейний деспот),
- алкоголік,
- негативний месник,
- психічно хвора людина тощо.

Л. І. Романова у своїй роботі [72] дає класифікацію потерпілих щодо поведінки неповнолітніх. До першої належали неповнолітні з аморальною і навіть протиправною поведінкою. Цим неповнолітнім притаманні такі риси характеру, як егоїзм, нестриманість, жорсткість, нетактовність тощо.

До другої групи належать неповнолітні потерпілі, які не мають чітко вираженої негативної спрямованості особистості, але своєю поведінкою можуть активно сприяти або сприяти вчиненню злочину. Водночас мотиви такої поведінки пояснюються іманентним прагненням до самоствердження.

У випадку третьої групи неповнолітніх потерпілих поведінка нейтральна з морально-правової точки зору. Ці неповнолітні дуже легко піддаються зовнішньому впливу, у них ще немає стійких моральних навичок поведінки, а навичок і знань, які ще не стали їх власними переконаннями.

Вибір норми соціальної (в тому числі безпечної) поведінки залежить від розвитку суспільства, яке насичує його особливостями, і вибору певного конструкту для позначення відхилень від нього в певному політико-правовому континуумі. Характер впливів на деформацію системи норм особистої безпеки може бути різним, але найсильнішим є інформаційний, оскільки спрямований на

свідомість підлітка і має універсальний характер. Вплив інформаційної системи на суспільну та індивідуальну свідомість відображає ставлення суспільства і людини до сьогодення та майбутнього.

Особистість та її психіка є найбільш вразливими до прямого впливу інформаційних факторів, які, змінюючи її поведінку, дії (чи бездіяльність), чинять дисфункціональний вплив на соціальних суб'єктів різноманітних структурних організацій.

На відміну від дорослих, підлітки можуть порушувати соціальні норми, оскільки зазначена вікова категорія осіб ще не сприйняла цих норм.

Більшість дослідників пов'язують виникнення відхилень у поведінці з негативними факторами, які порушують перебіг процесу соціалізації. Серед них виділяємо: незадоволення основних соціальних потреб; порушення в системі взаємовідносин; нездатність підлітка до індивідуалізації, а потім інтеграції в певне соціальне середовище; неефективна організація педагогічного процесу в школі [7; 12; 19; 27; 45 та ін.].

Розглядаючи цю проблему, можна назвати дві основні психологічні причини деформації системи норм безпеки:

- незадоволення просоціальних потреб, що породжує внутрішньоособистісний конфлікт і призводить до формування аномальних потреб,
- наявність особистісних диспозицій (мотиваторів), що впливають на вибір асоціальних засобів і способів задоволення потреб.

Педагогічна недбалість також може спричинити поведінку, яка відхиляється від норм безпеки. Така занедбаність у психології визначається як тривалий, несприятливий для розвитку особистості стан, що є результатом недостатніх або суперечливих впливів мікросередовища, що ускладнюються внутрішніми індивідуальними умовами розвитку. У педагогічно занедбаних підлітків соціальна незрілість, бідність духовних пошуків і інтелектуальних інтересів, відсутність або нерозвиненість моральних потреб і установок активні (непокора, грубість,

деструктивні дії, зухвала або агресивна поведінка) і пасивні реакції (відмова від їжі, втечі з дому), спроби суїциду, порушення емоційних реакцій, протест [47; 48].

Особливо актуальною для цього вікового періоду виявилася проблема включення підлітків у групи неформального спілкування [15; 19; 24].

Найчастіше лише в такій референтній для нього групі підліток може, з одного боку, задовольнити потреби в груповій приналежності, у визнанні, у вирішенні конфліктів з дорослими, отримувати емоційну підтримку та розуміння, усвідомлювати. З іншого боку, членство в таких групах може призвести до віктимної поведінки, схильності до агресивних реакцій і оцінок, некритичного ставлення до її цінностей і норм [5; 16; 17; 29]. Кожна із соціальних систем і груп, у тому числі й групи неформального спілкування, має свої команди, санкції та підкріплення, висуває стереотипні вимоги до особистості підлітка, незалежно від його індивідуально-психологічних особливостей.

Говорячи про роль сприйняття та втілення у відповідній поведінці правил і норм групового неформального спілкування, необхідно звернути увагу на актуалізацію основних станів підлітка, пов'язаних із інтеріоризацією цих правил:

- гіпержертва (бажання безголового нічим необмеженого ризику, а також досягнення ейфорії від подолання надто небезпечних перешкод);
- гіповіктимність (обмеження спілкування та соціальних контактів, відхід від проблем і реалій сучасного життя).

Тому поведінка потерпілого підлітка є несерйозною, ризикованою, провокаційною, конфліктною та об'єктивно небезпечною для нього і, як наслідок, може призвести до створення криміногенної ситуації, а в окремих випадках і до вчинення злочинного діяння.

1.3 Індивідуально-психологічні особливості як фактори віктимності в підлітковому віці

Процес віктимізації молоді необхідно розглядати на різних рівнях: на рівні віктимної схильності чи віктимного потенціалу (шляхом диференціації типів

потенційно віктимної поведінки); на рівні реалізованої жертви у вигляді основних типів віктимної поведінки (агресивний тип, самодеструктивний тип, ініціативний, пасивний, некритичний тип). Беззаперечно, що підлітковий вік є чинником, який підвищує рівень віктимної вразливості підлітка, але існують певні особливості реалізації віктимного потенціалу підлітка.

На нашу думку, до проблемного поля наукового дослідження слід віднести аналіз різних точок зору та підходів до аналізу внутрішніх передумов віктимної поведінки підлітків. Саме в еkleктичному спрямуванні, що поєднує ідеї різних авторів і наукових напрямів, є найкраща можливість висвітлити ті індивідуально-психологічні особливості, які є визначальними у визначенні віктимної поведінки підлітків. Основними причинами різної поведінки, особливо віктимної, є психологічні причини. В тому числі вони є одними з деяких рис особистості, які сприяють формуванню, засвоєнню та реалізації віктимної поведінки.

У наукових працях сучасних вітчизняних психологів [1; 17; 19; 21; 23; 37; 43 та ін.] прослідковується тенденція багаторівневого аналізу індивідуально-психологічних особливостей як чинників віктимної поведінки особистості.

Так, у роботі [10] індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка, які пов'язані з проявами віктимної поведінки, поділяються на дві групи – загальні та індивідуальні.

До загальних належать: довірливість, допитливість, наївність, невміння адекватно реагувати на ситуацію, відставання в розумовому та фізичному розвитку, фізична слабкість тощо.

Індивідуальні особливості можна поділити на біопсихологічні, психологічні та соціально-психологічні. До біопсихологічних факторів відносяться тип темпераменту, наявність рис, характерних для одного з патопсихологічних симптомокомплексів (шизофренія, психопатія).

Рис. 1.4 Індивідуально-психологічні особливості віктимної поведінки особистості

У роботі [70] встановлено, що основними детермінантами, які призводять до віктимізації дітей і підлітків, є поєднання тривожності, агресивності та сугестивності. Віктимний вплив агресії активно провокує насильство. Віктимний ефект тривоги полягає в сприйнятті оточення як невизначеного і ворожого, від якого підліток захищається не завжди конструктивними способами.

Віктимний вплив підліткової сугестивності пов'язаний з негативною самооцінкою та невпевненістю.

При дослідженні передумов виникнення віктимної поведінки О. О. Андроннікова [6] виділила комплекс психофізіологічних (особливості підліткового віку, відмінності гендерних ролей), індивідуально-психологічних (властивості самооцінки, емпатії, рівня суб'єктивного контролю, відчуття соціальної підтримки, тривожності, сміливості у спілкуванні, інтроспекції), радикалізм, рівень фрустрації) та соціально-психологічних (ворожість, директивність, непослідовність батьків) факторів.

Дослідник наголошує, що індивідуальна віктимологічна профілактика підлітків має ґрунтуватися на розумінні психофізіологічних передумов і недоліків індивідуально-психологічного характеру (включаючи порушення емоційно-

вольової та мотиваційної сфери) та соціально-психологічних особливостей особистості підлітка.

У результаті емпіричного дослідження М. П. Долговий виділив низку індивідуально-психологічних детермінант, що визначають прояв віктимної поведінки, а саме: низька самооцінка та рівень суб'єктивного контролю, відсутність відчуття соціальної підтримки, а також вираженої емпатії, висока тривожність і фрустрація [51].

Онтогенез самооцінки пов'язаний із формуванням у підлітків диференційованої і водночас цілісно узагальненої самосвідомості, яка визначає їх емоційно-ціннісне ставлення до себе. Я-образ людини формується і розвивається протягом життя під час спілкування та індивідуальної діяльності. Самооцінка визначається оцінкою оточенням результатів діяльності особистості: чим більше у підлітка досвіду спілкування з оточуючими, чим більше він отримує інформації про себе як про особистість, тим частіше йому доводиться порівнювати свої судження щодо себе з думками інших людей, тим швидше і активніше розвивається здатність до відповідного сприйняття й оцінки своєї поведінки, вчинків і особистісних властивостей.

Важливу роль у формуванні самооцінки відіграє порівняння образу «справжнього Я» (як я себе уявляю) з образом «Ідеального Я» (образ того, ким би я хотів бути). Цю концепцію заснував і широко розвинув К. Роджерс. В її основі лежать дві основні характеристики: потреба в самоповазі з боку інших і потреба в самоповазі, що забезпечується самооцінкою [43]. Якщо людина дійсно досягає якостей, які визначають для неї ідеальний «Я-образ», вона має високу самооцінку; якщо вона відчуває значну невідповідність між цими атрибутами та реальністю своїх досягнень, її самооцінка буде низькою. Ці два поняття «реальний-я» та «ідеальний-я» є надзвичайно важливими, тому їхній зв'язок може спричинити психологічні проблеми. Це нормально, якщо ідеальний образ себе мало чим відрізняється від реального, тому його можна досягти. Однак коли ідеальне «Я» нереально ідеальне і підліток знає, що його неможливо досягти, то це призводить до високої тривожності.

Отже, чим більша розбіжність між «я реальним» і «я ідеальним», тим нижча самооцінка індивіда, і навпаки.

Низький рівень самооцінки призводить до невпевненості в собі, надмірної критичності, нездатності реалізувати свої здібності, що в цілому позначається на реалізації особистістю свого жертвеного потенціалу.

Небажання підлітка звинувачувати себе у своїх невдачах і помилках (підвищення ролі зовнішніх відносин) є передумовою для вступу в соціальні контакти з метою пошуку емоційної, інформаційної, інструментальної та функціональної підтримки, що, у свою чергу, впливає на реалізацію віктимної поведінки [11; 34; 45; 58 та ін.].

Підлітки дорослішають через глобальну перебудову свого організму. Це період швидкого і нерівномірного росту: процес розвитку і завершення формування кісткового апарату відбувається швидше, ніж розвиток м'язів.

Спостерігається невідповідність, нерівномірність розвитку серцевого м'яза і судин. Підвищена діяльність ендокринних залоз призводить до тимчасових порушень кровообігу, підвищення артеріального тиску, напруження серцевої діяльності та підвищеного збудження тощо.

До психологічних належать агресивність, тривожність, жорстокість, упереджена оцінка можливостей, емоцій, неврівноваженість або наявність однієї чи кількох рис характеру.

До соціально-психологічних належать потреба в спілкуванні, самоствердженні, правова необізнаність, незнання основних способів забезпечення особистої безпеки та ін.

Деякі автори [14; 17; 18; 19; 24; 29; 38 та ін.] вважають, що до внутрішніх детермінант віктимності слід віднести: по-перше, базові психодинамічні характеристики особистості, які відображають індивідуальний рівень її функціонування, по-друге, програмні характеристики, що формують змістовно значущі програми поведінки та дій.

У дослідженні К. С. Фоміних найважливішими вважаються програмні якості особистості, що відображаються в поведінці: соціально зумовлені якості

особистості - спрямованість, моральні якості, установки, мотиви, які проявляються насамперед у відносинах до людей, до себе, до роботи, до речей; індивідуально набутий досвід - знання, уміння, навички, звички; рівень особистісної культури – специфіка взаємодії з оточуючим макро- та мікросоціумом індивіда через реалізацію ним життєвого сценарію [11].

Слід виділити кілька сфер, в яких підлітки відчують найбільші труднощі, а їх нерішучість найчастіше призводить до підвищення рівня віктимної вразливості.

Перша сфера, де виникають проблеми, – це поведінка. З підлітком стає важко спілкуватися, порушується звичний стиль взаємин, з'являється нестабільність у поведінці з оточуючими. Перш за все, це єдиний спосіб реагування на проблеми, з якими стикається підліток.

Нестабільність характеризується також певними коливаннями взаємовідносин [19]. При цьому вони намагаються уникати вирішення комунікативних проблем, що пов'язано з відсутністю вміння спілкуватися в нових для них життєвих ситуаціях, оскільки в період статевого дозрівання змінюється сприйняття оточуючих людей і ставлення до них з боку підлітка. Відсутність розвиненої рефлексії, внутрішньої потреби все аналізувати і приймати правильні рішення, невміння використовувати адекватну поведінку в спілкуванні призводять до того, що підлітки або намагаються уникнути цих проблем, або поведуться дуже нестабільно по відношенню до оточення. . Такий емоційний дисбаланс створює основу для дестабілізації їхньої поведінки [39].

У поведінковій сфері підлітка спостерігається надмірна домагальність за відсутності критичної оцінки власних можливостей. Статус підлітка передбачає виразну позицію дорослості, а суперечливість вимог і власна критика призводять до нерозуміння оточуючих і конфліктів, що виникають у ньому. Природно, що складний процес розвитку самосвідомості призводить до того, що у підлітка з'являється тенденція до прояву нового егоцентризму, який пов'язаний з розвитком «Я», з появою потреби приймати рішення. Розвиток «Я» у підліткового максималізму може призвести до егоцентризму. «Я» стоїть на чолі всього, тому все, що не підтримує цю позицію, викликає у підлітка агресивність, тобто

з'являються ознаки агресивної поведінки. У цій ситуації підліток почуввається невпевнено, але водночас вважає себе центром Всесвіту [10].

Характерний для підлітка максималізм проявляється в таких якостях, як нетерплячість, імпульсивність, емоційність, що, в свою чергу, не дозволяє йому набути необхідної стабільності. Нетерплячість у справах, при прийнятті будь-яких рішень, призводить до конфліктної поведінки.

Іншою сферою, в якій відбуваються зміни, є афективна сфера. Характеризується емоційною лабільністю, низькою фрустрацією, низькою толерантністю. Ці явища призводять до швидкої появи у підлітка відчуття підвищеної тривожності, тобто нездатності бути терплячим, впевненим у собі, врівноваженість призводить до виникнення тривожності не як девіації, а як депресивного стану, в який впадає підліток. Високий рівень домагань і заяв про домагання, але в той же час низька і нестійка самооцінка підлітка є протиріччям підліткового віку. Оскільки він ще не сформував адекватної самооцінки, йому властиві катастрофічні негативні події [25].

Третя сфера - мотиваційно, яка також впливає на виникнення конфліктності в підлітковому віці. Поведінкова реакція групування з однолітками, характерна для підлітків, призводить до певного блокування.

Підліток прагне до самостійності, тому у нього починає блокуватися потреба в безпеці, він хоче навчитися захищатися, але не зможе це зробити відразу, тому починає вагатися, з'являється невпевненість у собі, у своїх сильні сторони, позиції, і, таким чином, потреба у визнанні в тій референтній групі, до якої він потрапив або намагається.

До типових характеристик мотиваційно-потребової сфери підлітків І. С. Булах відносить: прагнення до значимості серед однолітків; потреба в інтимному та особистому спілкуванні з важливими однолітками; прагнення до самостійності та незалежності поведінки від порад дорослих і бажання зайняти нове соціальне становище, бути і вважатися дорослим [21, с. 129].

Четверта сфера – пізнавальна сфера. Характеризується очікуванням інших, а нездійснене очікування викликає негативні емоції. Відчуття нестабільності посилюється стандартними дорослими стосунками.

У когнітивній сфері підліткам властивий ескапізм – уникнення проблем.

Підліток дуже часто не може самостійно вирішити ту чи іншу проблему, і якщо багато позицій «вдало» блокуються дорослими, він ні з ким не хоче радитися і вибирає найбільш привабливий для нього варіант – уникнення.

У когнітивній сфері також має місце позиція вибірковості вибору, тобто побудова висновку на основі деталей, узятих із контексту. Але вирвана з контексту деталь часто набуває зовсім іншого значення.

Порушення, які відбуваються у вищезазначених чотирьох сферах, спричиняють прояв проблем і конфліктів у підлітків, а отже, можуть призвести до формування у підлітків віктимної поведінки.

Отже, психологічні особливості віктимної поведінки підлітків є наслідком багатьох внутрішніх передумов і різноманітних факторів. Підлітковий вік – це складний віковий період особистості, в якому особливо загострюються протиріччя в розвитку. Це результат специфічних явищ, які свідчать про перехід від дитинства до дорослості, що супроводжується якісною перебудовою всіх сторін розвитку особистості. Схильність входити в ситуації, пов'язані з небезпекою для життя і здоров'я, найбільша в підлітковому віці [28].

До вирішальних намірів, які є передумовою примусу підлітка до віктимної поведінки, відносяться: довірливість, наївність, невпевненість, нестійка та неадекватна самооцінка, максималізм, імпульсивність, агресивність, тривожність, сугестивність, зовнішній локус контролю.

Формування віктимної поведінки також відбувається під впливом ситуаційних детермінант, тобто наявних життєвих особистісних проблем.

Наявність об'єктивних життєвих проблем: насильство в школі (булінг) і в сім'ї, сімейна депривація; конфлікти та радикальні зміни у важливих сферах життя підлітка, вирішення яких підліток бачить у виникненні нових обставин, пов'язаних із стосунками, підлітки схильні до необачності у своїх вчинках і

фактично звужують можливості прогнозування та уникнення негативних наслідків.

Уявний розвиток подій схиляє підлітка до рішень, без впливу на які людина була б обережною у прийнятті такого рішення.

Тому комплексна дія як соціокультурних, ситуативних, так і індивідуально-психологічних факторів сприяє формуванню віктимної поведінки підлітків.

Враховуючи розглянуті вище детермінанти, які зумовлюють прояв віктимологічної поведінки підлітків, робимо висновок, що ефективна спрямованість віктимологічної профілактики – це саме виховна спрямованість, яка включає проведення виховної роботи та правової пропаганди серед дітей та підлітків. Загалом це має бути невід'ємною частиною сімейного та шкільного виховання, яке повинно розвивати в особистості передбачливість, обережність, спостережливість, вміння діяти в небезпечних криміногенних ситуаціях, уміння правильно орієнтуватися, щоб уникнути негативних наслідків.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1 Огляд традиційних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення віктимності особистості

У процесі організації дослідження було використано поєднання суворо формалізованого та менш формалізованого діагностичного інструментарію [22; 51; 63].

Суворо формалізовані засоби діагностики дозволяють отримати інформацію, що дозволяє кількісно і якісно порівнювати досліджуваних між собою. Вони характеризуються регламентацією, об'єктивацією та стандартизацією процедури.

Строго формалізовані та менш формалізовані засоби діагностики доповнюють один одного, тому рекомендується використовувати їх поєднання. У ролі суворо формалізованих діагностичних засобів у дослідженні використовувалися методи опитування, менш формалізованих – проєктивні методи, методи спостереження та бесіди.

Добірка бесіди [55; 57] визначає можливість безпосередньої взаємодії з суб'єктами як спосіб отримання інформації. У цьому полягає перевага бесіди перед іншими методами діагностики віктимної поведінки підлітків. Вільне спілкування дає суб'єкту можливість самостійно обирати форму і зміст відповідей на запропоновані питання, відмовлятися від відповідей на певні питання або брати участь у бесіді в цілому.

Техніка інтерв'ю, використана в цьому дослідженні, враховує характер віктимізації та відповідає критеріям дезорієнтації та неконтрольованості. Це означає, що, змінивши тактику розмови, ми дотримувалися загальної стратегії її проведення. Гнучкість форми і послідовності запитань під час інтерв'ю є результатом необхідності ситуативно знизити напругу суб'єкта, підвищити його емоційність і самовираження.

Бесіда є багатим джерелом інформації про рівень і специфіку сформованості індивідуально-психологічних особливостей піддослідних. Водночас певним обмеженням цього методу є суб'єктивний характер інтерпретації отриманих емпіричних даних.

Оскільки питання є основним засобом отримання інформації від досліджуваного, то під час інтерв'ю використовувалися різні типи запитань:

- ✓ відкриті, які дозволяють суб'єкту самостійно обирати форму та спосіб відповіді;
- ✓ закриті, що вимагають лаконічної відповіді; прямі лінії, що дозволяють безпосередньо охарактеризувати досліджувану якість;
- ✓ опосередковані, що дає можливість опосередковано оцінити певну властивість;
- ✓ проєктивні, що виявляють загальні установки особистості.

Наступним методом вивчення особливостей прояву віктимної поведінки підлітків, який було використано в дослідженні, є психологічне спостереження як цілеспрямоване організоване виявлення особливостей поведінки підлітків з наступною реєстрацією даних [61].

Організовуючи спостереження, ми дотримувалися принципу невтручання в хід подій і лише стежили за їх зміною. Беззаперечною перевагою спостереження є отримання даних про реальну поведінку та взаємовідносини, але обмеженість методу пов'язана в основному з тривалістю часу та неможливістю зафіксувати всі зміни, що відбуваються, а також із суб'єктивністю в інтерпретації явищ [16].

У нашому дослідженні був використаний прямий активний метод спостереження, який має певну мету – діагностику проявів віктимної поведінки підлітків. Залежно від умов проведення наші спостереження поділили на польові та лабораторні. За характером як включене, так і не включене спостереження використовувалося для взаємодій.

Найбільш ефективними для спостереження за віктимними проявами є ситуації групової взаємодії. Вони розкривають особистісні установки та манеру поведінки підлітка.

При інтерпретації результатів спостережень ми враховували можливі похибки спостережень:

- ✓ помилка першого враження, що полягає у впливі першого враження суб'єкта на сприйняття та оцінку його подальших проявів;
- ✓ ефект гала (ефект ореолу), який ґрунтується на узагальненні індивідуальних вражень, що відображає упередженість спостерігача;
- ✓ помилка середньої тенденції (центральна тенденція), пов'язана зі схильністю при оцінці людини орієнтуватися на його типову, так звану середньостатистичну поведінку, а не на конкретні, нехарактерні прояви, що відхиляються від норми;
- ✓ логічні помилки (помилки кореляції), пов'язані з оцінкою однієї ознаки на основі іншої, зовні вираженої характеристики;
- ✓ контрастні помилки, які зумовлені прагненням спостерігача визначати характеристики поведінки, протилежні власним;
- ✓ ефект поблажливості, що виражається в схильності до позитивної оцінки події.

Дослідження проходило в тривимірній площині: школа (вчителі, класний колектив, шкільні психологи) – молода людина (особливості психічної сфери, система стосунків з оточуючими, фізичний стан) – сім'я (її склад, взаємовідносини) (Рис.2.1).

Оскільки структура поведінки потерпілого включає свідомий і несвідомий компоненти, необхідним елементом діагностики є проєктивний метод [30]. Проєктивні методи є одним із найважливіших психологічних засобів пізнання особистості. Вони широко використовуються в практиці дослідження особистості у всіх галузях сучасної психології. Проєктивні методи посідають важливе місце серед інших методів і засобів дослідження, оскільки окрім якісної містять ще й кількісну оцінку отриманих емпіричних результатів. Базова психометрична обробка наближає їх до об'єктивних тестів. В основі методу лежить принцип проєкції, який передбачає наявність процесу «проєктування» емоцій, потреб, установок і ставлення до життя на невизначений матеріал. Невизначеність або

погано структурованість типових стимулів, практична відсутність обмежень у діях суб'єктів, можливість широкого вибору способів поведінки, спрямованість на розкриття внутрішнього світу підлітка, фіксація опосередкованого прояву індивідуально-псих. характеристики визначають вибір проективного методу як інструменту нашого дослідження.

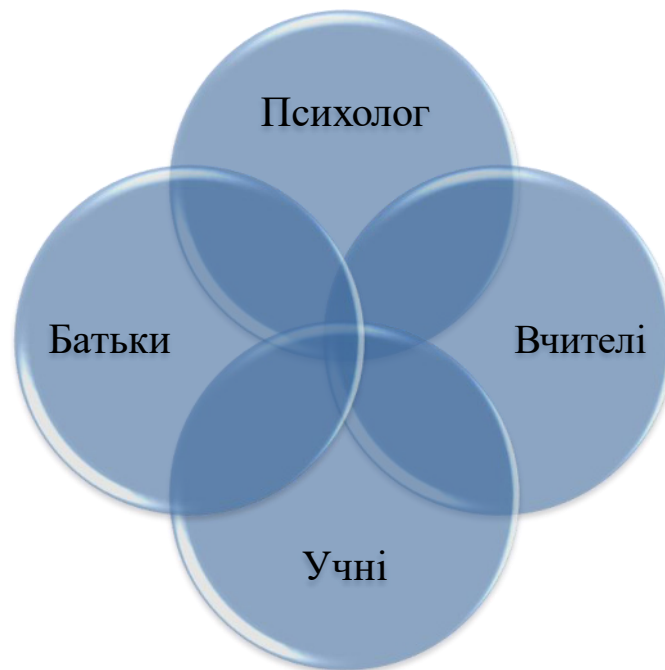

Рис. 2.1 Схеми дослідження віктимної поведінки в підлітковому віці

Кольоровий тест М. Люшера є конкретним втіленням проективного методу в нашому дослідженні. Кольородіагностика Люшера дозволяє виміряти психофізіологічний стан підлітка, його стресостійкість, активність і комунікабельність.

Для діагностики ступеня прояву віктимної поведінки у підлітків використовувався метод опитування [4]. Враховуючи те, що за допомогою методу опитування можна за короткий час зібрати значний обсяг психологічної інформації з високою діагностичною достовірністю, а також можливість її використання в групових та індивідуальних дослідженнях, було використано як головний у дослідженні.

З метою дослідження ступеня прояву віктимної поведінки у підлітків розроблено психодіагностичний комплекс, методики якого представлені в

таблиці. 2.1. Методики дослідження обрана з урахуванням необхідності отримати якомога повнішу інформацію про осіб, які увійшли до вибірки.

Таблиця 2.1

Психодіагностичний комплекс дослідження віктимної поведінки в підлітковому віці

Психодіагностична методика	Показники віктимної поведінки
«Схильність до віктимної поведінки» (О.О. Андронников)	Схильність до реалізації проявів віктимної поведінки
Анкетування, спрямоване на вивчення прояву ознак віктимної поведінки	Реалізована віктимність
Анкетування вчителів, учнів та батьків	Прояви віктимної поведінки

Психодіагностичні методи в процесі дослідження за допомогою стимулюючого матеріалу різного змісту та форми, переданого за додатковими, а не прямими ознаками, дають змогу виявити типи та ступінь прояву віктимної поведінки у підлітків.

Анкети, включені в табл. 2.1 використовуються в роботі як самостійні психодіагностичні методи та в комплексі з іншими методами, спрямованими на вивчення особистості підлітка.

Для вимірювання потенційної віктимності використовувався тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікова [6]. Реалізована віктимізація вивчалась за допомогою спеціально розробленої анкети, яка дозволяє з'ясувати тристоронню думку учнів, вчителів та батьків щодо частоти віктимної поведінки підлітків.

Для виконання завдань використовувалася шкільна документація, в основному психолого-педагогічні карти з результатами психодіагностики. Діагностичний процес у школі відбувається переважно у двох напрямках: визначення особливостей взаємин і статусу окремих учнів у класі (соціометрія); діагностика психологічного стану кожного учня.

Дані, отримані з цієї документації, вирішальним чином сприяли формуванню загального враження про досліджуваних нами підлітків і характеристиках їх соціального середовища. На основі аналізу цієї інформації ми охарактеризували досліджувану вибірку. По-перше, усі досліджувані підлітки не мають значних психічних розладів чи захворювань, відсутні відомості про фізичні ушкодження нервової системи та серйозні захворювання.

На нашу думку, обрані методи дають змогу створити комплекс методичних засобів психодіагностики, у якому кожен метод доповнює інший.

Результати методів піддавалися статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням за допомогою математичних і статистичних методів обробки даних.

Вибірку дослідження склали 40 учнів Ізмаїльської гімназії № 9 з початковою школою віком від 12 до 15 років.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Нами було проведено дослідження віктимної поведінки дітей підліткового віку за методикою «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андронников. Ця методика являє собою стандартизований тест-опитувальник, призначений для вимірювання схильності підлітків до різних форм віктимізації. Тестовий опитувальник – це набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, призначених для вимірювання схильності до певних форм віктимної поведінки. Анкетування використовується як самостійний психодіагностичний метод та в комплексі з іншими методами, спрямованими на вивчення особистості підлітка.

В експерименті брали участь підлітки, які проживають у місті Ізмаїл та Ізмаїльському районі. У дослідженні взяли участь 40 підлітків віком від 12 до 15 років. Процентний розподіл результатів, отриманих за методикою «Схильність до віктимної поведінки», наведено в таблиці. 2.2.

Таблиця 2.2

Показники схильності до віктимної поведінки
(за методикою О.О. Андронникова)

Шкали за методикою	Показники		
	Норма (%)	Нижче норми (%)	Вище норми (%)
Релізована віктимність	53	13	34
Схильність до агресивної віктимної поведінки	67	10	23
Схильність до самодеструктивної поведінки	14	68	18
Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки	15	43	42
Схильність до залежної поведінки	43	49	8
Схильність до некритичної поведінки	20	32	48

З результатів, представлених у табл. 2.2. видно, що переважна більшість із досліджених підлітків (66 %) мають низькі показники за шкалою «реалізована віктимність». Отримані результати доводять, що такі суб'єкти рідко потрапляють у критичні ситуації або вже встигають розвинути захисну або раціональну поведінку, яка дозволяє уникати небезпечних ситуацій.

Аналіз результатів розподілу даних за ступенем відхилення від норми показав, що третина підлітків (34 %) мають показники, які значно перевищують норму, тому часто потрапляють у неприємні чи навіть небезпечні для свого здоров'я ситуації.

За шкалою «схильність до агресивної віктимної поведінки» (агресивний тип поведінки) у 23 % досліджуваних спостерігаємо показники вище норми. До цієї групи відносяться суб'єкти, які люблять потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації внаслідок відкритої агресії у вигляді нападу або іншої провокаційної поведінки (образи, клепа, залякування тощо). Вони характеризуються навмисним створенням або провокуванням конфліктної ситуації, схильністю до асоціальної поведінки, порушенням соціальних норм, правил, етичних установок і цінностей. Такі підлітки легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх виражають, домінантні, нетерплячі,

запальні. Всі відмінності в мотивації поведінки характеризуються наявністю бурхливої асоціальної установки особистості.

У 10 % обстежених показники за названою шкалою нижче норми. Для підлітків із нижчими показниками характерна знижена мотивація досягнень, низька спонтанність на фоні високої образливості, стійкість у підтриманні установок, інтересів і цілей, хороший самоконтроль, прагнення поважати прийняті норми і правила.

Подальший аналіз показав, що 18 % осіб за шкалою «схильність до самодеструктивної поведінки» (активний тип поведінки) мали показники вище норми. Активні жертви в основному характеризуються двома типами поведінки: провокаційною, якщо до заподіяння шкоди причетна інша особа, та поведінкою, яка сприяє заподіянню шкоди собі. Ці типи поведінки характеризуються схильністю до ризику, легковажністю, що часто небезпечно для самого підлітка та його оточення. Вони можуть не усвідомлювати наслідки своїх дій або не надавати їм значення в надії, що все обійдеться.

Підвищена стурбованість власною безпекою, бажання захиститися від помилок і проблем характерна для 14 % респондентів. Обраний стиль поведінки іноді може призвести до пасивності особистості за принципом «краще нічого не робити, аби не помилятися». Для підлітків із субнормальними результатами характерна підвищена тривожність, недовірливість і схильність до страху.

Слід зазначити, що велика кількість піддослідних (42 %) проявляють показники вище норми за шкалою «схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки» (ініціативний тип поведінки). Їм властиві такі індивідуально-психологічні якості, як: сміливість, рішучість, принциповість, щирість, вимогливість, співпереживання, готовність до ризику. Самовіддана, позитивна, соціально схвалювана поведінка підлітків може призводити до злочинних дій агресора. Підлітки, які проявляють нетерпимість до поведінки, що порушує громадський порядок, вважають неприпустимим уникати втручання в конфлікт, навіть якщо це може завдати їм шкоди. Підлітки не завжди усвідомлюють наслідки таких дій.

Піддослідні з субнормальними показниками за шкалою «схильність до гіперсоціальної поведінки жертви» (15 %) характеризуються пасивністю та байдужістю до явищ, що відбуваються навколо. Вони діють за принципом «моя хата скраю», що може бути результатом образ з боку оточуючих та відчуття нерозуміння, ізоляції від світу, відсутність відчуття соціальної підтримки та включеності в суспільство.

За шкалою «схильність до залежної поведінки (пасивний тип поведінки)» показники вище норми зафіксовані у 8 % досліджуваних.

Отриманий результат дозволяє охарактеризувати досліджуваних як схильних до адиктивної поведінки, поблажливих, здатних виправдати чужу агресію. Підлітки з ненормальними цінностями не можуть чинити опір з різних причин: слабкість, безсилля (стійке або тимчасове), боягузтво, боязнь відповідальності за власні протиправні або аморальні дії. Такі підлітки, які потрапляють у складні життєві ситуації, розраховують на співчуття та підтримку оточуючих.

Прагнення виділитися з групи однолітків характерне для 42 % досліджуваних, які мають показники нижче норми, іншими словами, їм властива схильність до незалежності, замкнутості, а також авторитаризм, скептицизм і власна точка зору.

Показники за шкалою «схильність до некритичності поведінки» (некритичний тип поведінки). На етапі ідентифікації дослідження високе значення за цією шкалою було виявлено у 48 % випробовуваних.

Показник за шкалою «схильність до некритичності» свідчить про неуважність, легковажність і невміння підлітка правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність молоді людини можна визначити як за негативними якостями особистості (жадібність, егоїзм), так і за позитивними (щедрість, доброта, чуйність). Особистість некритичного типу виявляє схильність до алкоголю, незрозумілість зі знайомими, довірливість, легковажність. Схильні ідеалізувати людей, виправдовувати негативну поведінку інших.

Низькі показники за цією шкалою мають 20 % випробовуваних, тому їм властиві вдумливість, обережність і бажання передбачити можливі наслідки своїх дій.

За іншим напрямком досліджень виявлено, що колірний профіль особистості підлітка пов'язаний з типом поведінки жертви. Для цілей порівняльного аналізу результати вибору кольору в кожній групі були сумовані та нормалізовані відповідно до кількості молодих людей у групі.

Виявлено подібність вибору кольору за ступенем тяжкості поведінки жертви: реалізована віктимність, схильність до некритичної поведінки, схильність до самоушкодження та самодеструктивної поведінки [141].

Кожна із зазначених груп характеризується певними перевагами з малою варіативністю у виборі кольору: усвідомлена жертвність пов'язана з вибором сірого кольору, схильність до некритичності – з червоним, коричневим, а схильність до самоушкодження та саморуйнівної поведінки – у чорного.

Наступний етап наукового дослідження включав виявлення груп підлітків, які виявляють ознаки віктимної поведінки дуже часто, часто, рідко та ніколи. Для визначення рівня вираженості віктимної поведінки у підлітків використовувалися анкети учнів, вчителів та батьків.

Анкета містила питання, які допомагають сформуванню думки щодо частоти прояву підлітками ознак віктимної поведінки. Ми попросили учнів, вчителів і батьків назвати серед досліджуваних підлітків тих, хто страждає (опиняється в ролі жертви) найчастіше, рідко і ніколи.

Індивідуальні запитання були спрямовані на з'ясування джерел віктимізації підлітків (дорослі, однолітки), її основних форм та причин.

Аналіз результатів анкетування дав змогу виділити чотири групи досліджуваних за рівнем віктимної поведінки. Процентний розподіл досліджуваних за групами наведено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Узагальнення анкетування вчителів, батьків та учнів
(ступінь віктимності поведінки респондентів)

Ступінь віктимності поведінки респондентів	Кількість респондентів (%)
Гіпервіктимні підлітки	17
Віктимні підлітки	15
Маловіктимні підлітки	39
Невіктимні підлітки	29

Для якісного аналізу результати представимо у вигляді діаграми (Рис. 2.1).

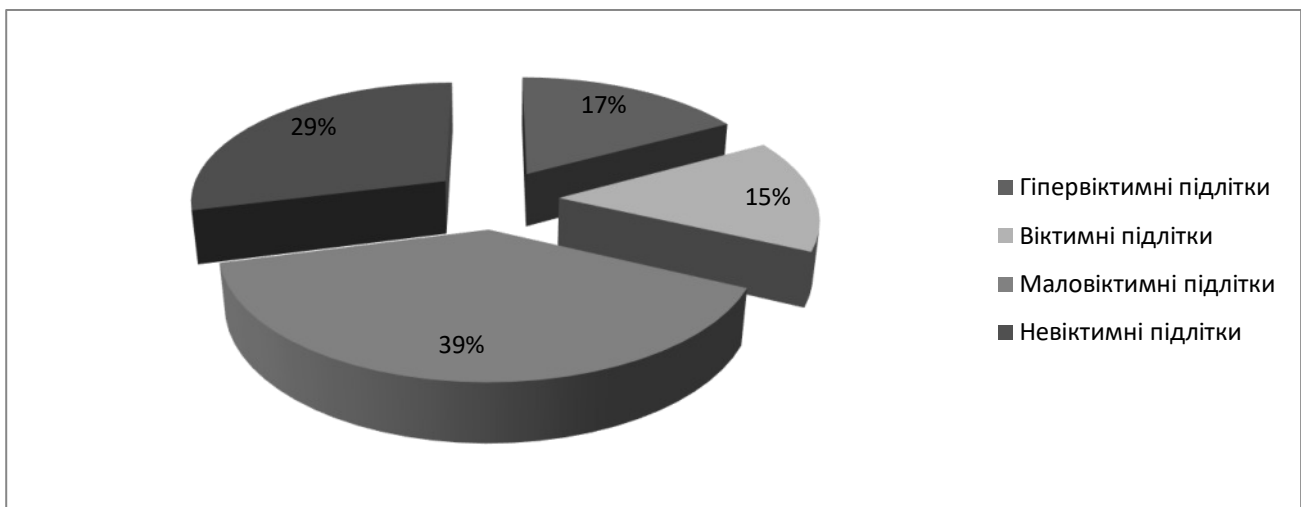

Рис. 2.1 Узагальнення анкетування вчителів, батьків та учнів (ступінь віктимності поведінки респондентів)

Представлені у табл. 2.3 та рис. 2.1. дані свідчать, що 17 % групи гіпервіктимізованих підлітків становлять люди, які найчастіше опиняються в ролі жертви через дії як однолітків, так і дорослих (вчителів, батьків). Слід знати, що їх регулярно лають, висміюють, лають; більшість з них є пасивними жертвами.

Причинами їх страждань найчастіше є брак уваги і любові з боку батьків, а також деякі фізичні вади або особливості поведінки (наприклад, благочестя). Батьки та вчителі вважають, що такі індивідуальні якості, як боязкість, тривожність, агресивність, невпевненість у собі, замкнутість, «озлобленість», сприяють тому, що найчастіше ображають цих дітей. Форми їх поведінки різні: одні намагаються дистанціюватися від класового життя; деякі, навпаки, прагнуть

привернути до себе якомога більше уваги, але марно; деякі, намагаючись дистанціюватися від колективу, роблять дрібні «накрутки».

За результатами узагальненого аналізу встановлено, що 15 % досліджуваних, які входять до групи віктимних підлітків, а також гіпервіктимних однаково часто страждають від однолітків і дорослих; також кепкують, підкреслюють їхні фізичні недоліки і намагаються їх «позбутися» (виключити з класу тощо). Найчастіше в цих ситуаціях вони також реагують пасивно. Причини їхніх страждань дуже різні: перше кохання, хвороба та пов'язані з нею фізичні вади, алкоголізм батьків та «тиск» з їхнього боку, а також неадекватна поведінка на уроці. Такій поведінці сприяють такі індивідуальні риси, як брехливість, невпевненість у собі, низька самооцінка, боязкість, замкнутість, тривожність, жадібність, агресивність, а також «неслухняність». Форми поведінки в цій групі: хтось намагається бути непомітним, хтось, навпаки, хоче «розкрити душу», хтось навмисно створює проблеми іншим посмішкою.

За результатами опитування, понад третина всіх респондентів (39 %), які рідко ображаються, входять до групи маловіктимних підлітків.

Практично всі суб'єкти цієї групи реагують активно, на відміну від двох попередніх груп підлітків. Найчастіше дорослі дають їм зауваження, пов'язані з демонстративною поведінкою і гарячістю. Педагоги, які брали участь у дослідженні, відносили надмірність, егоцентризм, упертість до індивідуальних особливостей підлітків, які посилюють у підлітка готовність стати жертвою. Форми поведінки цих підлітків зводяться до того, що вони активно намагаються довести іншим свою правоту, іноді користуючись своїм «привілейованим» становищем.

Групу умовно невіктимних підлітків (29 %) складають переважно відмінники, які характеризуються як відповідальні, добрі, старанні, порядні та захоплені діти. Вони хороші друзі, багато хто називає їх «душею компанії», завжди готові прийти на допомогу, вміють проявляти організаторські здібності, їх поважають однокласники. Їм притаманні впевненість у собі, адекватна

самооцінка, цілеспрямованість, емоційна стабільність, володіння активними життєвими стратегіями та почуттям самостійності.

Наступним емпіричним напрямом дослідження стало з'ясування глибини усвідомлення підлітками проблеми насильства. З'ясовано, що на питання «Чи знаєте ви, що таке насильство?» кількість позитивних відповідей серед підлітків 12-14 років становила 89 % для хлопців і 85 % для дівчат і 96 % і 94 % для 15-16-річних. Збільшення частки молодих людей, які знайомі з насильством, на нашу думку, свідчить не лише про збільшення проявів насильства в їхньому житті, а й про поінформованість про це явище (рис. 2.2).

Рис. 2.2 Показники відповідей на запитання «Чи знаєш ти, що таке насильство»

Результати, представлені на рис. 2.2. яскраво свідчать про те, що з віком поступово наростає досвід нехтування своїми інтересами, образ, недбалого і жорстокого ставлення, порушень їхніх прав, можливість багатозначності, несправедливості. Іншими словами, насильство над підлітками – поширене явище в сучасних українських реаліях. Той факт, що явище було обрано для аналізу, викликає занепокоєння. Насильство достатньо легітимовано у свідомості сучасних українських підлітків.

Явище насильства над підлітками вже зайняло свою ринкову нішу в символічному просторі громадської думки сучасного українського суспільства і має як своїх прихильників (тобто тих, хто виправдовує його традиціями

виховання чи умов життя), так і противників (тобто тих, хто засуджує його як акт порушення прав людини взагалі і дітей зокрема).

Узагальнюючи результати опитування дослідників, можна зробити висновок, що підлітки мають чіткі уявлення про мету будь-якого насильства. Це перш за все бажання людини домінувати над іншими та над ними.

Більшість підлітків вважають, що насильство – це процес, який розвивається поступово і загострюється без опору.

Насильство над підлітками включає різноманітну поведінку батьків, інших родичів, учителів, вихователів, однолітків, усіх старших чи сильніших людей.

Насильницька поведінка приймає різні форми. Згідно з результатами опитування, фізичне, психологічне, економічне та сексуальне насильство є найбільш часто згадуваним та найвідомішим серед підлітків (рис. 2.3).

Результати опитування є можливістю визначити особливості обізнаності підлітків щодо основних видів насильства.

З результатів, представлених на рис. 2.3., видно, що лише 13 % дівчат та 7 % юнаків відносять до основних форм насильства залучення залежних, психологічно та фізіологічно незрілих підлітків до статевих актів, які порушують соціальні табу сімейних ролей, які вони не можуть виконувати, але повністю розуміють і на що вони не можуть дати значущої згоди.

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що підлітки мають уявлення не лише про «традиційні» прямі (згвалтування) форми сексуального насильства, а й про «непрямі». Під останніми мають на увазі випадки, коли підліток, який не є жертвою прямого насильства, відчуває це через обставини, що склалися. Це включає випадки, коли немає прямого сексуального контакту між гвалтівником і жертвою, а також випадки, коли жертва не була присутня під час насильства. Наприклад, підліток може відчувати себе жертвою насильства і проявляти відповідні психологічні особливості в ситуаціях, коли насильство зазнав не він, а близька йому людина; якщо підліток став свідком сцен сексуального характеру; у випадках, коли одяг, іграшки або зовнішній вигляд підлітка стали предметом сексуального задоволення для інших людей і підліток

це усвідомив. Слід зазначити, що достовірних даних щодо поширеності насильства над підлітками в нашій країні досі немає.

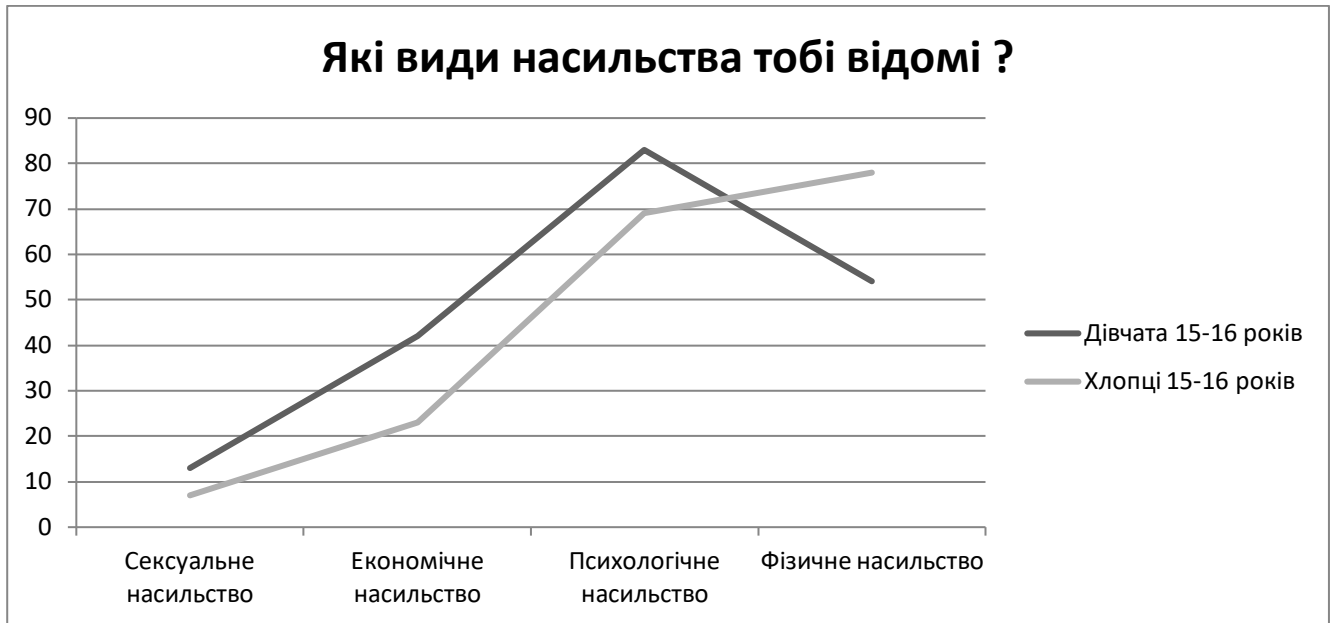

Рис. 2.3 Уявлення підлітків 15-16 років про види насильства

Переважає більшість респондентів (54 % дівчат і 78 % хлопців) до основних видів насильства віднесли заподіяння підлітку батьками чи іншими особами тілесних ушкоджень, які завдають шкоди здоров'ю підлітка, порушують його розвиток або відбирають його життя. Фізичне насильство може проявлятися в цілеспрямованих, систематичних діях, пов'язаних із заподіянням підлітку болю, заподіянням тілесних ушкоджень, сліди яких у вигляді синців, саден і подряпин.

За результатами дослідження типовими формами фізичного насильства є: суворе чи жорстоке покарання підлітка за уявні чи реальні злочини; задоволення потреб агресора для демонстрації фізичної переваги над ним.

Підлітки також повідомляють про психологічне насильство – безперервні чи епізодичні словесні образи підлітка, погрози з боку батьків, вчителів, приниження людської гідності, прояв неприязні, ворожості до підлітка. У них склалася думка про те, що недостатнє забезпечення базових потреб підлітка в їжі, одязі, житлі, освіті, медичному обслуговуванні батьками або особами, які їх замінюють, є проявом економічного насильства в сім'ї.

Іноді до цього переліку потрапляє й моральне насильство, але його досить важко відокремити від психологічного, тому розглядатимемо його як одну з його

складових. На запитання: «Що з перерахованого Ви вважаєте насильством?» отримано такі відповіді (Рис 2.4.):

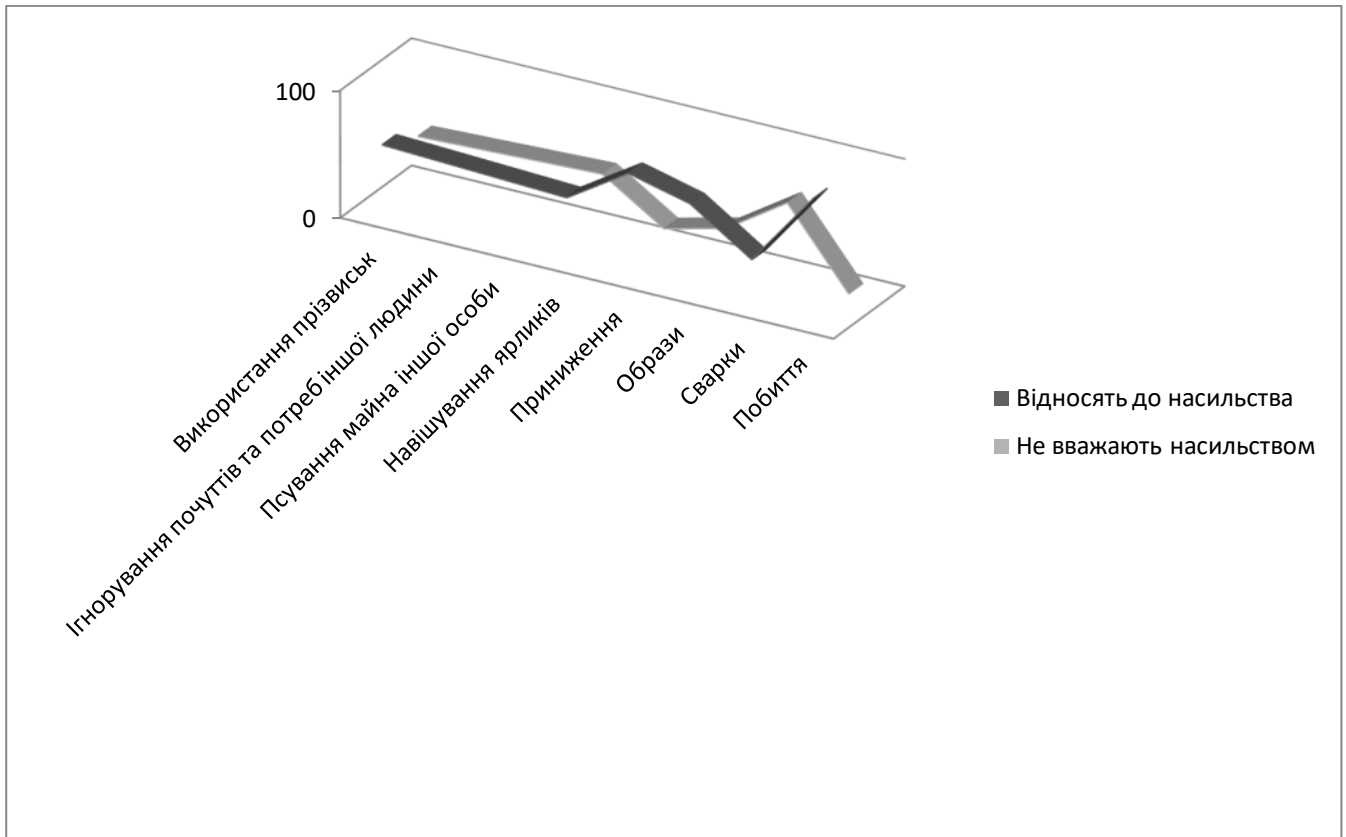

Рис. 2.4 Показники відповідей на запитання «Що з перерахованого Ви вважаєте насильством?»

З результатів, представлених на рис. 2.4. зрозуміло, що найпоширенішими є такі форми психологічного та фізичного насильства, як побої, приниження та образи, саме у «підлітковому» середовищі. Переважна більшість, опитаних підлітків, зазнають вербального та емоційного насильства під час психічного насильства. Словесна або вербальна образа вчиняється, наприклад, коли підлітка лають буквально за кожен вчинок, критикують його особистість або ображають брутальними образами. Емоційне насильство може відбуватися взагалі без слів – за допомогою міміки, пози, погляду. За допомогою погрозових поглядів, жестів, інтонації винний може утримувати підлітка в атмосфері страху. Важливе місце в психологічному насильстві займають погрози, наприклад «ти зі мною пограй», до конкретних: погрози фізичної чи іншої розправи над підлітком; погрози

розповісти всім особисті таємниці тощо; погрози самогубства або заподіяння собі тілесних ушкоджень.

Тому надзвичайно важливим є визначення рівня віктимізації поведінки обстежуваних, специфіки прояву схильності підлітків до різних форм віктимної поведінки, ключових причин і факторів породження насильства серед підлітків. визначити особисту детермінацію поведінки потерпілого.

Освітнє середовище школи, як провідний інститут соціалізації та консолідованого кола людей, яким є середовище особистості, визначає різноманітні можливості для розвитку особистості.

Освітнє середовище впливає на особистість зсередини та формує її якості, які зможуть у ній проявитися. З цієї причини освітнє середовище школи має потрійний вплив (виховний, освітній, соціалізаційний) на розвиток особистості підлітка [47]. Вирішальним критерієм освітнього середовища вважається наявність чи відсутність умов і можливостей для особистісного розвитку дитини [24].

Прояви насильства в загальноосвітніх школах є однією з найгостріших і актуальних проблем сучасного українського суспільства [30].

Насильство — соціокультурне та соціально-психологічне явище, пов'язане із застосуванням (погрозою застосування) фізичної сили або психологічного впливу як протиправне волевиявлення особи чи групи осіб щодо інших осіб.

Внутрішній психічний зміст поведінки підлітка, який формується в певних значущих для нього ситуаціях, перетворюється на відносно стійкі риси особистості, що в свою чергу впливає на його поведінку [247; 248]. Будь-яке погане поводження з підлітком, який виховується в школі, призводить до найрізноманітніших наслідків, але їх об'єднує одне — травматичний вплив як на фізичне, так і на психічне здоров'я підлітка[244; 245].

Дослідження охопило 12 вчителів Ізмаїльської гімназії № 9 з початковою школою за спеціально розробленою анкетною. Метою анкетування педагогічних працівників було визначення особливостей прояву шкільного звернення в освітньому середовищі.

На запитання: «Як ви думаєте, хто більше схильний до насильства над дітьми?» 94 % педагогів відповіли – інші діти (рис. 2.5). Це означає, що більшість опитаних вчителів вважають, що нині проблема насильства з боку дітей серед однолітків загострилася серед підлітків.

Рис. 2.5 Показники поглядів педагогічного складу на проблему насильства щодо дітей

Це підтверджує статистика Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка: 15% респондентів постійно є об'єктом образ, 53% з них вміють вирішувати конфлікти без застосування насильства; 20% дівчат самостверджуються за допомогою насильства, а майже половина респонденток вважають, що за допомогою агресії та насильства легше досягти бажаного [113; 114].

Більшість опитаних вчителів відзначають, що насильство та агресія стали повсякденною реальністю освітнього середовища, оскільки школа має свою складну соціальну ієрархію. Насильство в школі виступає своєрідним інструментом, за допомогою якого реалізуються різноманітні механізми психологічного захисту [240]. Серед захисних реакцій, які виникають у підлітків, на думку опитаних педагогів, можна виділити: протидію, протест, наслідування, компенсацію та ізоляцію.

Наступне питання, призначене для вчителів, стосувалося найпоширеніших форм поведження з підлітками. Результати дослідження представлені на рис. 2.6.

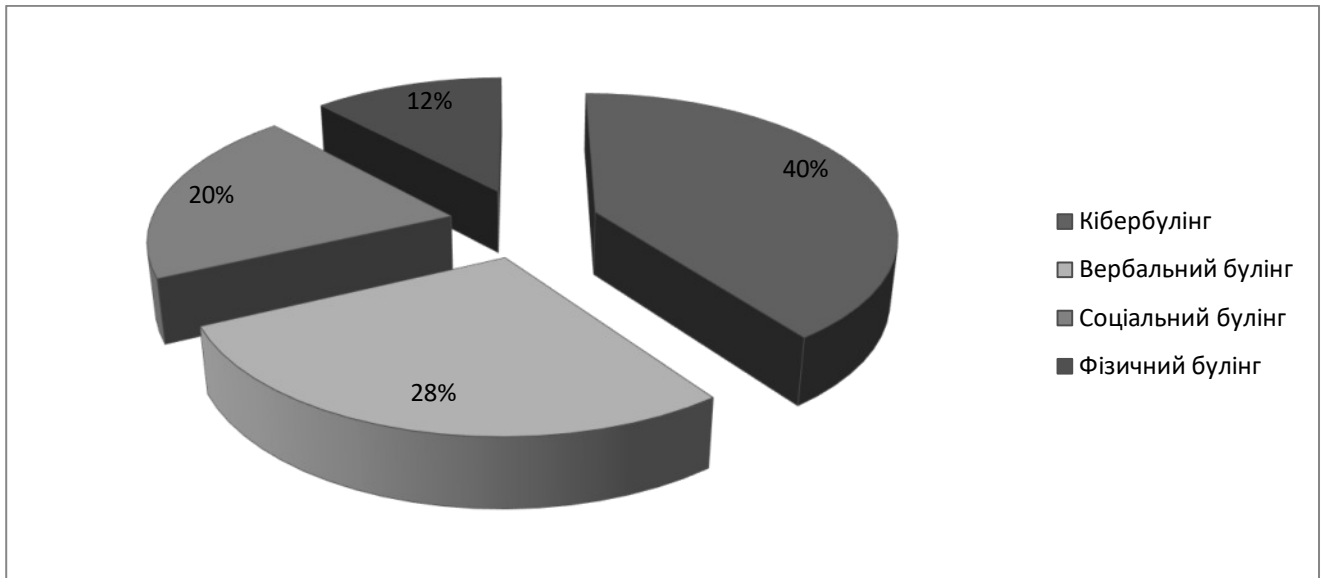

Рис. 2.6 Показники поширених видів шкільного булінгу в підлітковому віці

Варто зазначити, що для відображення ситуації насилля в освітньому середовищі використовується спеціальний термін – булінг (від *bully* – хуліган) або шкільне третирування [54; 62]. Під цим поняттям розуміють залякування, фізичний або психологічний терор особи групою молодих людей, метою якого є вселити в неї страх і тим самим приборкати її. Іншими словами, булінг – це повторювана навмисна поведінка, спрямована на те, щоб завдати шкоди та принизити жертву [23; 33].

Спільними ознаками булінгу в освітньому середовищі є всі види дій, які обмежують особисту свободу підлітка та викликають у нього фізичний або психологічний дискомфорт; виконується як однією особою, так і групою осіб; спрямовані проти особи, яка свідомо фізично чи психічно слабша; має систематичний і довгостроковий характер [10; 35].

З результатів, представлених на рис. 2.6 видно, що найпоширенішою формою булінгу серед підлітків в освітньому середовищі, на думку опитаних педагогів, є «кібербулінг». Кібербулінг передбачає надсилання та публікацію повідомлень агресивного та образливого характеру за допомогою Інтернету та мобільного телефону з метою завдати психологічної шкоди суб'єкту булінгу [36].

На думку опитаних вчителів, популярність цього виду насильства пояснюється тим, що Інтернет дозволяє агресору зберегти анонімність і перетворити ситуацію переслідування на своєрідне «театральне видовище».

Раніше зовнішня частина класу зазнавала фізичного чи психічного насильства лише в школі, але коли приходила додому, могла ізолюватися від шкільних проблем. Можливо, ніхто не знав про проблеми підлітка в школі, але з поширенням Інтернету і популяризацією соціальних мереж цькування підлітка в школі переходить на новий, більш загрозливий для його психічного здоров'я і навіть життя рівень [27; 39].

Результати опитування вчителів свідчать, що останнім часом серед підлітків популярним є поширення за допомогою мобільних телефонів та Інтернету відео та фото з насильницьким та аморальним змістом, наприклад, бійки однолітків, різні форми приниження.

На другому місці за частотою прояву був вербальний булінг - вербальне знущання або знущання з образливими словами, що включає постійні образи, погрози та зневажливі коментарі на адресу когось (про зовнішність, особливості стилю одягу).

Наступне місце за частотою прояву посів соціальний булінг – поширення неправдивих чуток, пліток; недотримання вимог; виключення особистості з групової діяльності. Одним із факторів, що провокують насильство в освітньому середовищі школи, є редукація соціальних відносин, яка спрямована на спрощення структури відносин [41].

На останньому місці стоїть фізичне насильство - заподіяння різноманітних тілесних ушкоджень, які завдають шкоди здоров'ю підлітка, порушують його розвиток. Ці дії зазвичай здійснюються у вигляді побиття, штовхання, ударів кулаками, ляпасів, укусів, неприємних дотиків до тіла. Це не одноразові хлопчачі бійки зі швидким примиренням, а цілеспрямовані, обдумані дії тривалого характеру, метою яких є приниження опонента, психологічний злам.

Загалом, на думку вчителів, булінг включає чотири основні складові:

- 1) це агресивна та негативна поведінка;

- 2) виконується регулярно;
- 3) має місце у відносинах, учасники яких нерівноправні за потужністю;
- 4) ця поведінка є навмисною [19].

Жоден підліток не народжується з особливим геном «хулігана», який чекає сприятливих обставин, щоб почати свою руйнівну діяльність. Підліток, який так поводить, є продуктом складних соціальних процесів, які внаслідок незавершеності навчання та виховання формують асоціальну особистість, схильну до агресивної поведінки та маніпулювання іншими людьми.

Соціальна природа катування має у своїй структурі три елементи, а саме: переслідувач (гвалтівник), жертва та спостерігач. Вдалу спробу відтворити типовий портрет агресора і жертви в освітньому середовищі здійснив Д. Олвеус [41]. Автор виділяє найхарактерніші риси студентів, які схильні ставати «хуліганами»:

- відчуття гострої потреби домінувати та підпорядковувати собі інших учнів, досягати власних цілей;
- імпульсивність;
- прохолода;
- фізична сила.

З іншого боку, підлітки, які стали жертвами шкільного насильства, страждають від низької самооцінки, депресії, тривоги та нервозності [42].

Жорстокість у підлітків породжує почуття провини і невпевненості в собі, сприяє формуванню психологічних комплексів і значно деформує процес соціалізації. В результаті в особистості підлітка можуть сформуватися такі негативні якості, як: агресивність, ненависть, безцільність існування. Нами було задано запитання вчителям, а саме, що є причинами булінгу в шкільному колективі. Процентний розподіл відповідей наведено на рис. 2.7.

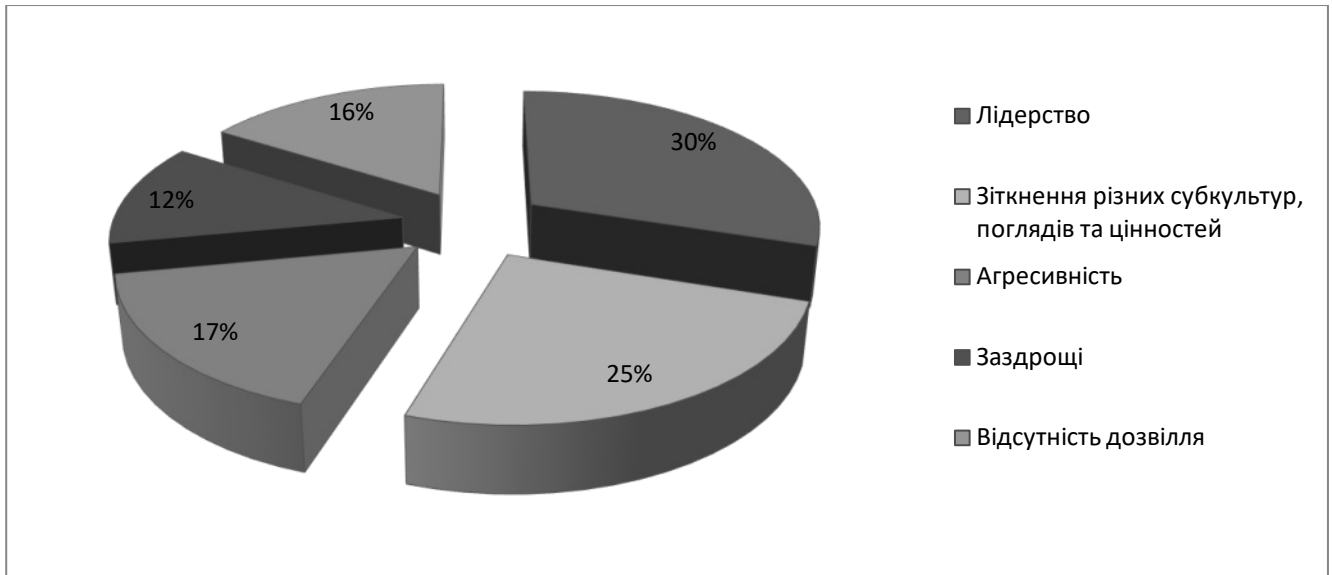

Рис. 2.7 Показники причин булінгу в освітньому середовищі

З рис. 2.7 зрозуміло, що серед основних причин булінгу в шкільному середовищі досліджувані вчителі виділили: боротьбу за лідерство (30 %); зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів та нетерпимість до них (25 %); агресивність (17 %); заздрощі (12 %) та відсутність вільного часу (16 %).

Кожен учень, який бере участь у булінгу, має певне ставлення до цього процесу. В освітньому середовищі булінг може виникнути як компенсація за неуспішність у школі, соціальному житті, а також через тиск і жорстоке поводження з боку батьків чи інших дорослих при недостатній увазі з боку дорослих. Булінг може проявлятися і як крайній захід, коли підліток вичерпав усі інші можливості для задоволення своїх потреб, а також у випадках, коли учні протестують проти певних правил, висловлюють невдоволення, хочуть щось знищити у своєму оточенні.

Опитування вчителів показало, що ситуацію погіршує низка взаємопов'язаних факторів: відсутність загальнодержавної програми протидії насильству в шкільному середовищі (є лише регіональні програми «Стоп насиллю», які реалізуються в рамках загальних комплексних програм); недостатня координація діяльності закладів освіти та соціальних інститутів; відсутність методичних програм роботи з правопорушниками; схильність замовчувати випадки насильства (з боку всіх учасників, але з різних причин –

жертва, кривдник, батьки, вчителі); відсутність досвіду ефективного вирішення проблеми насильства в освітньому середовищі [13].

Наступним кроком емпіричного дослідження було з'ясування причин, що спричиняють насильство над підлітками в сім'ї та школі, а також простежити модель поведінки підлітків у ситуації насильства. Для цього була використана анкета, що містила 12 запитань з варіантами відповідей. У дослідженні взяли участь 22 учні 9 класу (12 учні 9-Б класу, 10 учнів 9-В класу).

Аналізуючи результати дослідження, бачимо, що більшість підлітків, які навчаються у 9 класі, ніколи не були жертвами агресії чи насильства, а у третини досліджуваних такі випадки рідко траплялися під час конфліктів вдома, у школі, на вулиця. Половина батьків учнів 9-В класу та третина батьків 9-Б класу не сваряться вдома або не можуть цього робити в присутності дітей, інші рідко лаються. Тому майже всі діти повідомили, що не були свідками насильства над своїми близькими.

Як правило, батьки висувають однакові вимоги до дітей у вихованні, а в якості покарання використовують «нотації» або не випускають на вулицю.

Лише невеликий відсоток батьків під час покарання надовго припиняють спілкування, обмежують покупки, забирають улюблене заняття, лають, б'ють чи принижують своїх дітей при сторонніх, що свідчить про відсутність культури спілкування з дітьми. Відсутність культури спілкування часто є результатом того, що батьки заглиблені у власні проблеми, а вулиця чи, у кращому випадку, школа «довіряє» виховання дітей.

Половина вчителів висловлюють своє невдоволення навчанням і поведінкою учнів, роблячи коментарі в щоденниках, п'ята частина з них дзвонить батькам, а ті «читають нотації». Лише деякі учні повідомили, що вчителі можуть виганяти їх із класу, обзивати, хапати за вуха. Можна припустити, що особистісні проблеми, неправильні оцінки у вихованні самих дорослих призвели до деформації їх особистості та сформували риси, несумісні з побудовою конструктивних стосунків. Ще однією мотивацією жорстокого поводження з дітьми з боку

дорослих слід розглядати «намагання самоствердитися за рахунок слабших» – пониження дітей.

У рамках даного дослідження моделювання поведінки передбачало розгляд комплексу ситуацій, у яких підліток передбачає свою поведінку, вибір оптимальної тактики дій в умовах застосування фізичної сили до нього особисто, образи оточуючих. У разі застосування особисто фізичного насильства до випробуваного третина учнів 9-Б та п'ята частина учнів 9-В намагатимуться втекти від кривдника, а п'ята частина опитаних у відповідь проявить агресію і звернуться за допомогою до своїх близьких. Мало дітей готові змиритися з ситуацією.

Отриманий розподіл відповідей дозволяє виділити дві домінуючі стратегії поведінки. Перший з них визначає активні дії підлітка і включає його участь у подіях. Друга стратегія відображає розгубленість, страх і може певною мірою дезорганізувати поведінку підлітка. Крім перерахованих вище стратегій можлива й третя лінія поведінки, яка пов'язана з пасивністю та байдужістю молоді. У разі насильницької ситуації більшість дітей звернеться до сім'ї, третина – до друзів, і лише деякі діти згадали вчителя та психолога.

Тому умисне насильство в освітньому середовищі, не передбачене нормативно-правовими актами держави та не визначене морально-етичними нормами суспільства, має свої форми прояву та певну внутрішню структуру, яка має вигляд: системи, кожен елемент якої виконує свою певну роль.

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ КОРЕКЦІЇ

3.1 Психологічні особливості корекції та запобігання віктимності в підлітковому віці

У дослідженнях природи віктимізації значна увага приділяється вивченню реально існуючої системи залежності такої поведінки від ряду факторів, які ініціюють або обмежують провідні форми її прояву. Термін «агент» походить від термінів «робити», «діяти», «здійснювати певну дію, дію», «те, що впливає». Іншими словами, фактор - це змінна, яка, як вважають, впливає на результат експерименту.

Критичний аналіз літературних джерел показав, що, на думку більшості науковців [19; 24; 28; 37 та ін.], на психолого-педагогічні чинники впливають: об'єктивні чинники, що визначаються культурно-освітнім середовищем школи – його структурою, та суб'єктивні – особистісні властивості вчителів, батьків, учні, їхні цінності, настанови та ідеали. Мета, зумовлена діяльністю в певному середовищі – ці фактори актуалізують досягнення, важливі для системи, в якій перебуває суб'єкт (поле дії); суб'єктивні, зумовлені особистісними передумовами - мотивацією, спрямованістю, здібностями, креативністю (особливості їх прояву можуть спонукати і обмежувати прояв жертви підліткової поведінки).

Узагальнення наукових праць [16; 18; 47; 66; 69 та ін.] та власний практичний досвід дозволяють розглянути та систематизувати об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) фактори, що обмежують прояв віктимної поведінки підлітків.

Підтримка (соціальна, правова, психологічна) надзвичайно важлива, оскільки забезпечує оптимізацію психологічного стану підлітка і, як наслідок, вирішення або зменшення актуальності психологічних проблем, які перешкоджають процесу соціалізації та розвитку особистості. Складовими цього чинника є: підтримка

сім'ї, позитивне спілкування в сім'ї, спілкування з іншими дорослими, сприятливий мікроклімат у школі та участь батьків у навчально-виховному процесі.

Сьогодні в Україні поле невирішених проблем у різних сферах життєдіяльності підлітків надзвичайно широке. Суспільство в цілому і особливо школа відмовлялися від створення різноманітних дитячих організацій, але прагнення молоді до включення в широкі та різнобічні суспільні відносини залишалось. Як наслідок, існує багато різних неформальних молодіжних груп, які не орієнтовані на суспільно важливі цілі [11; 16; 26; 42]. Однак, починаючи з сім'ї, школи, сусідства, кола однолітків – у підлітків є багато можливостей працювати з дорослими, щоб виявити справжні проблеми та знайти шляхи їх вирішення. Фактор «делегування повноважень» забезпечує можливість соціальної активності підлітків, вкладення зусиль у спільні справи та започаткування власних.

На думку К. Н. Поліванової, для підлітка надзвичайно важлива діяльність, у якій відбувається відтворення його авторського задуму. У цьому віці кожен вибудовує власну суб'єктивність як суб'єктність авторства. Для підлітка важливо мати поле для планування власних дій, їх реалізації, отримання власного продукту і таким чином прояву власної ідеї. Ця проектна діяльність здійснюється в ситуаціях, по-перше, коли ми створюємо щось цілком своє, по-друге, коли реалізуємо колективну ідею, яка охоплює всіх її учасників [21; 35].

Батьки та вчителі повинні сприймати молодь як активних суб'єктів, соціальних партнерів, довіряти їй і вірити в її можливості. Результатом такої діяльності є колективна позитивна суспільно значуща праця, досягнення якої дає змогу реалізувати потенційні можливості, набути досвіду соціальних стосунків, апробувати різні соціальні ролі, навчитися командній роботі та виробити навички практичної роботи, участь у громадському житті [15].

На основі аналізу спеціальної літератури [52; 68] встановлено, що ефективним психолого-педагогічним чинником є «обмеження та очікування», які складаються з розумних і необхідних обмежень у сім'ї (у сім'ї встановлені правила та наслідки за їх невиконання, сім'я знає, що таке підліток); обмеження в

школі (наявність концепції розвитку школи, яка передбачає гуманістичний підхід до процесу соціалізації молоді, у школі встановлені правила та прописані наслідки у разі їх порушення).

Як об'єктивний психолого-педагогічний чинник обрано «творче використання часу» [13] як залучення до діяльності творчих об'єднань різного спрямування, що дає можливість молоді повніше задовольнити свої соціальні потреби, інтереси та очікування, які вона не може реалізувати в інших видах діяльності. Такі унікальні компоненти, як відкритість і добровільність відвідування творчих занять, емоційна привабливість діяльності, можливість реалізації соціальних прав і ролей, динамічність і діяльність підлітків, вибір певного виду діяльності та загальноприйнятих форм її організації визначають творчі об'єднання як особливий предмет соціального виховання.

Переходимо до аналізу суб'єктивних психолого-педагогічних факторів у профілактиці віктимної поведінки підлітків. Аналіз показав, що фактор «прихильність до навчання» складається з прихильності до школи, мотивації досягнень, активної участі в навчальному процесі; виконання домашніх завдань, читання для задоволення.

До важливого внутрішнього чинника більшість дослідників [8; 12; 47] відносяться до «гуманістичних цінностей», під впливом яких у підлітка формуються так звані «сильні» риси характеру: оптимізм, надія, вдячність, доброзичливість, відкритість досвіду, відповідальність, рівноправність і соціальна справедливість.

Соціально-правове виховання як чинник попередження прояву віктимної поведінки підлітків розглядається в багатьох роботах, присвячених цій проблемі [15]. Змістом цього чинника є різноманітні форми міжособистісного спілкування, уміння протистояти негативному тиску однолітків та вміння уникнути негативної ситуації, досвід мирного вирішення конфліктів, а також правові знання та поведінка законослухняного громадянина. Науковці застерігають, що сьогодні необхідно критично переглянути досвід минулих років і активізувати правопросвітницьку роботу на якісно новому рівні, не зводячи суть правового

виховання до вивчення конституції, безцільної просвітницької пропаганди загальних істин, які нікого і ні до чого не зобов'язують [11; 19; 46 ; 55; 62]. Формування поваги до законів і правил співіснування, особливо правил поведінки учнів у школі та поза нею; формування свідомого виконання прийнятих правомірних стандартів (правил) поведінки; повага до осіб, які забезпечують громадський порядок і спокій у країні; розуміння невідворотності особистої відповідальності та покарання за вчинені злочини.

До суб'єктивних факторів, що обмежують прояв віктимної поведінки у підлітків, слід віднести «позитивне самоприйняття та здатність до виживання».

Змістова характеристика зазначеного фактора за результатами теоретичного аналізу [16; 30; 32 та ін.] є: впевненість у собі, позитивне бачення власного майбутнього та індивідуальна життєва сила. Життєвість підлітка як стійкість і пристосованість до зовнішніх впливів, здатність до швидкого відновлення ресурсів слід віднести до суб'єктивного чинника, що знижує прояв віктимної поведінки.

Стійкість – це певна модель ставлення та навичок людини, які дозволяють їй перетворювати зміни на можливості. Прототипом для побудови функціонально-динамічної моделі розвитку поведінкового потенціалу та життєвого тону підлітка обрано оригінальну модель А. В. Махнача [44].

На хід формування життєвих сил підлітка впливає ряд факторів (захист і ризик). Фактори ризику присутні як у зовнішньому середовищі (школа), так і в сім'ї (нормативні сімейні кризи, хвороба члена сім'ї, ригідність сімейної системи, погане спілкування).

Фактори ризику, що впливають на особистість підлітка, вимагають від нього здатності реагувати на стрес і вміння використовувати ті захисні фактори, якими він наділений. Через це діти знаходяться поруч із захисними факторами, використовують наявні індивідуальні ресурси, а також включають соціальні ресурси. Ці ресурси, у свою чергу, забезпечують процеси адаптації, відновлення та подолання. Якщо в результаті реакції на стресор досягається баланс між

факторами ризику і факторами захисту або останні значно перевищують фактори ризику, то такого підлітка можна вважати життєздатним.

Відповідно до нашої концепції, здійснення психолого-педагогічної корекції та профілактики віктимної поведінки молоді потребує актуалізації, взаємозміцнення та гармонізації когнітивних, емоційних і поведінкових ресурсів особистості, збагачення її зв'язків із середовищем та ін.

Аналіз світового досвіду виховного впливу на формування особистості дав змогу виявити можливості формування поведінкового потенціалу особистості підлітка шляхом створення певних умов та організації цілеспрямованих впливів на психологічну дійсність особистості, починаючи з наймолодших років. Такі впливи можуть забезпечити психологічну корекцію та профілактику, що сприяє повноцінному функціонуванню та розвитку особистості шляхом вирішення конкретних психологічних проблем, шляхом впливу на окремі психологічні структури особистості, виконання завдань не тільки зміни, а й навчання, формування, розвитку окремих сторін психологічної реальності.

На основі аналізу наукових джерел з питань природи та профілактики віктимної поведінки ми визначили основні рівні профілактичних заходів, кожен з яких має окрему цільову групу.

Первинна профілактика спрямована на попередження, раннє виявлення та припинення віктимізації молоді та включає вирішення завдання розвитку поведінкових можливостей та життєздатності. На цьому етапі в центрі уваги психолога знаходяться всі учні школи.

Вторинна профілактика спрямована на попередження повторної віктимізації дітей у сім'ї та подолання психологічних наслідків насильства.

Робота фахівців у соціально-психологічній, педагогічній, юридичній та інших галузях повинна бути спрямована на ранню профілактику цього явища, а не на вторинну профілактику при роботі з постраждалими, які характеризуються різними формами деформацій.

3.2 Авторська програма профілактики та корекції проявів віктимної поведінки в підлітковому віці

Авторська програма, яка спрямована не лише на профілактику, раннє виявлення, а й на припинення віктимізації підлітків, складається з трьох напрямків.

Першим напрямком були фізичні вправи для дітей підліткового віку, які спрямовані на розвиток поведінкових можливостей та індивідуальної життєздатності. Це відбувається за допомогою різних форм роботи – групової дискусії, психомалюнка, рольової гри, психодрами, методів невербальної взаємодії, лекції та вправи.

Загальними принципами групової роботи в навчанні були: принцип єдності діагностики та корекції; принцип нормативності розробки; принцип системності розвитку психологічних механізмів діяльності; принцип роботи.

Другий напрямок був спрямований на інформування батьків та педагогів про віктимну поведінку молоді шляхом врахування основних ознак, мотивів та динаміки розвитку віктимності та її наслідків у формі лекцій, бесід та частково спеціальних семінарів.

Третій напрямок був спрямований на реалізацію програми профілактики віктимної поведінки молоді в роботі шкільної психологічної служби.

Психолого-педагогічна корекція та профілактика віктимної поведінки дітей підліткового віку – це система заходів, спрямованих на усунення або полегшення недоліків, що не мають органічного підґрунтя, за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу. Психолого-педагогічна корекція спрямована на зміну поведінки та розвиток особистості підлітка. Аналіз показав, що зараз у сучасній науці існують різні концепції психотерапії, на основі яких вони формуються багато методів і прийомів психокорекційного впливу.

Найбільшого розвитку в зарубіжній психології досягли три психотерапевтичні напрями:

- 1) психоаналітичний;

- 2) поведінкові;
- 3) екзистенційно-гуманістичний.

Психоаналіз був першою систематичною спробою використання психологічних методів для зміни рис особистості [53]. Психоаналіз орієнтований на минуле і визначає єдине джерело внутрішніх конфліктів, драматичний досвід дитинства, і коли він відкриває це джерело, він намагається вирішити існуючі конфлікти. Психоаналіз як психотерапевтична процедура використовує метод вільних асоціацій для збору інформації та метод інтерпретацій у стосунках між психологом і пацієнтом для досягнення внутрішнього саморозуміння (інсайту).

Терапевтичні результати психоаналізу оцінюються відповідно до досягнутих змін особистості та звільнення від дитячих конфліктів.

Індивідуальні заняття дозволяють з'ясувати та зрозуміти причини прояву віктимної поведінки.

Поведінкова терапія заснована на десенсибілізації або «підриві» і спрямована на протидію впливу попереднього патогенного досвіду. Інші поведінкові терапевти підкреслюють важливість моделювання та формування умовних рефлексів, орієнтованих на сьогодні [22]. Таким чином вони допомагають пацієнтам визначити та змінити причини та наслідки поведінки, яка викликає проблеми, тобто поведінки, яка призводить до розвитку стресу.

Екзистенціально-гуманістичні терапевти вважають, що допомога клієнту полягає у відкритті для нього майбутнього, в результаті чого він має нові потенційні можливості для досягнення задоволення та особистісного зростання.

Основна увага практико-орієнтованих українських дослідників спрямована на розвиток трьох провідних психокорекційних напрямів та методів, які вони використовують:

- 1) особистісно-орієнтований;
- 2) сугестивний;
- 3) поведінковий.

Найбільш розробленою системою особистісно орієнтованої психокорекції є патогенетична психотерапія В.Мясищева.

Патогенетична психотерапія є основною системою каузальної психотерапії. Критична оцінка власного життя, самокритичне ставлення до власних дій у минулому та сьогодні допомагає розпізнати, а потім розв'язати психологічний конфлікт [30].

Крім психокорекційних методів, зазначених вище, застосовують також методи аутогенного тренування, навіювання і самонавіювання, методи умовного рефлексу. За допомогою навіювання і самонавіювання здійснюється вплив на психогенні та психосоматичні симптоми. За допомогою аутогенного тренування можна не тільки усунути відчуття тривоги і напруги, викликати ослаблення м'язового тону, а й цілеспрямовано впливати на деякі вегетативні функції, які зазвичай не піддаються довільній регуляції - тону судин, частоту серцевих скорочень, чутливість до болю.

У корекційній роботі ефективні вправи психофізичного тренування, які є прийомом самовпливу на організм шляхом зміни м'язового тону, регуляції дихання та візуалізації нормальної життєдіяльності, зміцнення мовлення з метою підвищення психофізичного потенціалу, виховання активної уваги, волі, розвитку пам'яті, формування самоконтролю та відповідної реакції на подразники [23].

Виховання емоційної стійкості та правильного реагування на різні життєві ситуації зміцнює опірність організму стресовим ситуаціям і сприяє загальному одужанню. Емоційна діяльність тісно пов'язана з функціонуванням кори головного мозку. Цей зв'язок встановлюється і зміцнюється під впливом психофізичного тренування. Найважливішою умовою оволодіння цими методами є вміння регулювати дихання, м'язовий тонус і психічний стан.

Спеціальні дихальні вправи підвищують стійкість організму до нестачі кисню, сприяють урівноваженню нервових процесів і, що важливо, підвищують ефективність ідеомоторних дій. Розслаблення м'язів підвищує рівень нервових процесів. В результаті перехід від напруги м'язів до розслаблення і назад до напруги буде сприяти своєрідній гімнастиці нервових центрів, особливо вегетативної нервової системи.

Авторська програма психолого-педагогічної корекції та профілактики віктимної поведінки реалізується у формі тренінгу, що забезпечує: підвищення рівня самосвідомості, самоприйняття; набуття навичок ефективної взаємодії в суспільстві; корекція деструктивних особистісних стосунків, стереотипів, програм поведінки та спілкування; набуття ними психологічного імунітету, навчання відповідальному прийняттю рішень щодо самозахисту та оволодіння прийомами психологічного самозахисту; навчання вмінню говорити «ні»; навчання звертатися за допомогою, розвиваючи асертивність, за допомогою інтеграції в пізнавальну сферу підлітка психологічних знань, умінь і навичок про способи і моделі поведінки в різних ситуаціях. Як додатковий інструмент у роботі з підлітками обрано казкотерапію, лялькотерапію та рольову гру, оскільки в цьому віці потрібна допомога у відтворенні ситуацій та реагуванні на почуття при роботі з цією проблемою.

Програма розрахована на 22 години та реалізується у формі тренінгу з психолого-педагогічної корекції та профілактики віктимної поведінки у дітей підліткового віку.

Теоретичною основою авторської моделі та тренінгової програми є інтеграція психоаналітичного, поведінкового та екзистенційно-гуманістичного, які визначають принципи (спрямованість на самопізнання та саморозвиток особистості, послідовність, безперервність, комплексність, довготривалість, індивідуальність, конкретність, моделювання життєвих ситуацій, що вимагають проявів свідомих і відповідальних дій і діяльності учасників) і психологічні умови (створення середовища емоційного комфорту, довіри між учасниками, умови психологічної безпеки, забезпечення рефлексії вправ, занять, програм) її проведення.

Методика реалізації психолого-педагогічної корекційної підготовки та профілактики віктимної поведінки підлітків також базується на принципах відтворення суб'єктивно складних ситуацій для учасників групи через рольову гру та групову дискусію.

При розробці авторської програми навчання враховувалися психологічні та психофізіологічні особливості підліткового віку. На психофізіологічному рівні підлітки можуть відчувати дискомфорт внаслідок: незавершеного фізичного розвитку за всіма параметрами; почуття фізичної непривабливості; нестабільність емоційної сфери; характеристика вищої нервової діяльності; високий рівень ситуативної та особистісної тривожності.

Об'єктивно і суб'єктивно значущі проблеми на особистісному рівні проявляються в:

- недостатній рівень самостійності;
- недостатня самооцінка та рівень домагань;
- несформованість світогляду, моральних норм та ідеалів;
- відсутність конкретних життєвих цілей;
- підлітковий негативізм;
- невдоволення собою.

Вважаємо, що основний зміст психолого-педагогічної корекції та профілактики полягає в усвідомленні підлітком внутрішніх суперечностей усієї психіки (в єдності свідомої та несвідомої сфер), які мають індивідуальне і неповторне вираження в певній поведінці, у зниженні емоційної напруги, агресивності, тривожності та формуванні позитивного ставлення до себе за допомогою спільного (психолог – підліток) пошуку шляхів вирішення особистих проблем або можливостей змінити своє ставлення до них, активізації джерел можливостей для саморозвитку, розвитку особистості, нейтралізація зовнішніх негативних впливів і проявів у поведінці.

Початковим етапом роботи є моніторинг індивідуально-психологічних особливостей особистості підлітка. Ці дані стають основою для встановлення змістовних інформаційних блоків і визначення спрямованості психологічної корекції та профілактики, яка залежно від їх змісту тісно переплітається з корекційними заходами. Психологічна освіта зосереджена насамперед на

питаннях психологічного імунітету, індивідуально-психологічних особливостях підлітків.

Ефективне забезпечення психолого-педагогічної корекції та профілактики віктимізації поведінки підлітків передбачає не лише роботу з учнями, а й батьками, вчителями, адміністрацією та навчання їх превентивним стратегіям.

Цільові групи, з якими працює психолог: підлітки та їх батьки; а також фахівців, які займаються цим питанням спільно з психологами навчальних закладів (вчителі, адміністрація школи).

Авторська навчальна програма використовує потенціал найефективніших методів навчання:

- дискусійних (групова дискусія, розбір кейсів з практики, розбір ситуацій морального вибору тощо);
- ігри (дидактичні та творчі; рольові ігри – поведінковий тренінг, ігрова психотерапія, психодраматична корекція;
- контргра – трансактний метод розуміння комунікаційної поведінки); сензитивний (тренування міжособистісної чутливості та самосприйняття як психофізіологічної одиниці);
- релаксація (аутогенне тренування, гіпнотичні техніки, техніки медитації);
- психогімнастичні вправи (широкий набір письмових і усних, вербальних і невербальних прийомів, спрямованих на оволодіння певними психологічними вміннями та навичками, які виконуються в ігровій формі).

Навчання психолого-педагогічної корекції та профілактики віктимної поведінки підлітків складається з чотирьох етапів.

1 рівень – створення єдиного психологічного простору та зворотного зв'язку між окремим учасником і групою.

2 рівень – ведення дискусій, ігор, інтерв'ю для створення ситуації для роздумів.

3 рівень – вирішення завдань оволодіння вміннями та навичками спілкування та поведінки.

4 рівень – релаксаційно-відновлювальні вправи для зняття психологічної напруги та підбиття підсумків уроку.

Кожен етап в свою чергу включає наступні етапи:

– визначення цілей, тем дискусії, опис проблеми, спрямованість учасників лекцій;

– спільне обговорення проблеми, що розглядається, збір інформації, роздумів, думок, нових ідей учасників;

- обговорення інформації;

– вибір, обговорення альтернативних варіантів та їх загальна оцінка;

- підбиття підсумків обговорення, представлення резюме;

- порівняння цілей навчання з отриманими результатами;

- зняття психологічної напруги, конспект уроків.

Методика тренінгу, як уже зазначалося вище, базується на принципах відтворення суб'єктивно складних для учасників групи ситуацій через рольову гру та групову дискусію.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота містить теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми профілактики віктимної поведінки підлітків, зокрема містить: експериментальне дослідження потенційної віктимності та її реалізації в поведінці підлітків; виявлено особистісну детермінацію віктимної поведінки підлітків, описано основні форми насильства в освітньому середовищі школи; теоретично обґрунтована ефективність психолого-педагогічних чинників у профілактиці віктимної поведінки підлітків; розроблено авторську програму профілактики та психокорекції віктимної поведінки.

1. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що термін «віктимна поведінка» трактується досить широко. Проте основною характеристикою віктимної поведінки є виконання певних сприяючих дій або бездіяльності тому що людина опиняється в ролі жертви. У кваліфікаційній роботі розкривається поняття «віктимна поведінка» щодо свідомих чи неусвідомлених легковажних, аморальних чи протиправних дій і вчинків підлітка, які можуть послужити приводом для вчинення злочину.

Узагальнення концептуальних підходів до проблеми віктимної поведінки дало змогу встановити наявність трьох основних поглядів на її розуміння.

Перший (психодинамічний) підхід трактує поведінку жертви як синдром патологічного розвитку особистості. Передумовою його формування є наявний несвідомий внутрішньоособистісний конфлікт, з яким індивід не може впоратися. Представники другого (соціально-когнітивного напрямку) вважають його передумовою певний набір поведінкових реакцій і дій, що сформувався в житті. У рамках третього (диспозиційного) підходу віктимна поведінка аналізується крізь призму впливу батьків на дітей, особливостей сімейного виховання, що породжують індивідуальні віктимні настрої та самостигматизацію себе як жертви.

2. Проведено емпіричний аналіз змістовних характеристик основних типів віктимної поведінки підлітків за двома критеріями: реалізована та потенційна віктимність. Виявлено, що за реалізованою віктимною шкалою третина підлітків

(34 %) має характеристики, які перевищують норму. За шкалою «схильність до агресивної поведінки жертви» (агресивний тип поведінки) показники вище норми спостерігаються у 23 % осіб. За шкалою «схильність до самодеструктивної поведінки» (активний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 18 % осіб. За шкалою «схильність до гіперсоціальної поведінки жертви» (ініціативний тип поведінки) показники вище норми спостерігалися у 42 % досліджуваних. За шкалою «схильність до залежної та безвладної поведінки (пасивний тип поведінки) показники вище норми зафіксовано у 9 % досліджуваних. За шкалою «схильність до некритичної поведінки» (некритичний тип поведінки) високі показники виявлені у 48 % осіб.

Реалізована віктимізація вивчалася за спеціально розробленою анкетною. Аналіз результатів анкетування дав змогу виділити чотири групи досліджуваних за рівнем віктимної поведінки.

3. Узагальнення наукового доробку та власного практичного досвіду дозволяють розглянути та систематизувати об'єктивні та суб'єктивні психолого-педагогічні фактори, що знижують прояви віктимної поведінки підлітків.

Встановлено, що психологічні особливості віктимної поведінки підлітків зумовлені рядом внутрішніх передумов і різноманітних факторів. Доведено, що індивідуально-особистісні особливості виступають своєрідним внутрішнім фільтром, який блокує або, навпаки, посилює прояви віктимної поведінки підлітка. До вирішальних намірів, які служать передумовою віктимної поведінки в підлітковому віці, відносяться: довірливість, наївність, невпевненість, нестійка і неадекватна самооцінка, максималізм, імпульсивність, агресивність, тривожність, сугестивність, зовнішній локус контролю. Формування віктимної поведінки також відбувається під впливом ситуативних детермінант.

Наявність об'єктивних життєвих проблем: насильство в школі (булінг) і в сім'ї, сімейна депривація; конфліктів і радикальних змін у важливих сферах життя підлітка, схиляє його до необдуманості у вчинках і фактично звужує можливість передбачити й уникнути негативних наслідків.

Тому комплексна дія як соціокультурних, ситуативних, так і індивідуально-психологічних факторів сприяє формуванню віктимної поведінки підлітків.

4. Авторська програма профілактики та психокорекції віктимної поведінки у підлітків реалізується у формі тренінгу, визначальним завданням якої є формування стійкого психологічного імунітету до патогенних впливів зовнішніх і внутрішніх факторів, що сприяють такій поведінці і формуванню нових, соціально прийнятних установок і норм поведінки.

Запропонований тренінг доступний з технічної точки зору більшості молодих людей і може бути використаний для розвитку поведінкового потенціалу та життєздатності молоді.

Проведене дослідження не охоплює всіх аспектів досліджуваної теми.

Перспективним може бути емпіричне дослідження внутрішніх передумов становлення віктимної поведінки в підлітковому віці в залежності від соціального статусу сім'ї. Важливим є дослідження проблеми психологічної готовності психологів для попередження та усунення негативних наслідків віктимізації особистості, відновлення її когнітивних, емоційних та поведінкових ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю.В. Криминология: Курс лекций / Ю.В.Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: МАУП, 2002. – С. 116.
2. Андронникова О.О. Методика исследования склонности к виктимному поведению / О.О. Андронникова // <http://self-injury.at.ua/index/0-12>
3. Андронникова О. О. Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков: диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01 - общая психология, психология личности, история психологии / Андронникова Ольга Олеговна; [Новосибирский государственный педагогический университет]. – Новосибирск, 2005. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/psikhologicheskie-factory-vozniknoveniyaviktimnogo-povedeniya-podrostkov#ixzz4N36jPISm>
4. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д.Бех. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202.
5. Бовть О.Б. Проблема корекції агресивної поведінки дітей / О.Б. Бовть // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 40-43.
6. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис.. ... доктора психол. н. : 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія / Ірина Сергіївна Булах. – К., 2004. – 581 с.
7. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика / Леонид Фокич Бурлачук: Учебник. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с. : ил. – (Серия «Ученик нового века»).
8. Буянов М.І. Основи психотерапії дітей і підлітків / М.І.Буянов. – К.: Вища школа, 1990. – 191с.
9. Бэрон Р. Агрессия / Р. Барон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
- 10.Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. / Т.М.Вакуліч. – К.: Наук.світ, 2009. – 152 с.
- 11.Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків / Н. Вереніч // Психолог, 2004. – № 23-24 (119-120). – С. 41-43.

12. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : [методичні матеріали для працівників освіти] / авт.-упор.: І.Дубиніна, Ю.Онишко, Л.Смислова. – К. : Калита, 2007. – 25 с.
13. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в сім'ях, які вчиняють по відношенню до неповнолітніх потерпілих: науково - методичні рекомендації / Авт. кол. заг. Ред.. Н.Ю.Волянчук. – К.-Р.: «Принт Хаус», 2009. – 153 с.
14. Віктимологія та агресологія: навчальний посібник / [Н.Ю.Волянчук Г.В.Ложкін; В.В.Папуша]; за заг. ред. Н.Ю.Волянчук, Г.В.Ложкіна. – Р.: «Принт Хауз», 2010. – 265 с.
15. Власов П.О. Насильство в сім'ї та соціальна робота з сім'ями в яких чиниться насильство. Інформаційно-практичний посібник. Дніпропетровськ, 2004. – 72 с.
16. Войтова Л. Соціально-педагогічна робота з сім'єю [Методичний посібник] / Л.Войтова. – К., 2012. – С. 22-28.
17. Воронова Ю. В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Ю.В. Воронова. – Харків – 2005. – 20 с.
18. Гульман Б.Л. Сексуальні злочини. Системний аналіз психологічних, соціальних, соціально-психологічних і біологічних чинників, психодіагностика та психопрофілактика: Автореф. ... доктора. психолог. наук. – К., 1994. – 36 с.
19. Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки затверджена Президентом України від 21 лютого 2003 року.
20. Деякі правові аспекти практичної реалізації положень Конвенції ООН про права дитини // Освітняниця. – 1999. – №1-2.
21. Джужа О. М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти) / О.М.Джужа, Є.М.Моїсеєв [Навчальний посібник]. – К.: УАВС, 1994. – С. 12.

22. Джужа О.М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину // Право України. – 2002. – №2. – С. 133–138.
23. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. N 2789-III / Відомості Верховної Ради. - 2002, N 10. – С. 70.
24. Зелінський А.Ф. Кримінологія / А.Ф.Зелінський [Навчальний посібник]. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82-83.
25. Іванов Ю. Ф. Кримінологія: Навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов., О. М. Джужа. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 264 с.
26. Кідалова М.М. Психологічні особливості емоційних бар'єрів у підлітковому віці: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський університет імені Бориса Грінченка / Марина Миколаївна Кідалова. – Київ, 2013. – 20 с.
27. Кіричевська Є. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії полодання / Є.Кіричевська // Практична психологія і соціальна робота. – 2010. - № 8. – С 4-10.
28. Кісарчук З.Г. Просвітницька і профілактична робота / З.Г. Кісарчук // Основи практичної психології: Підручник. – К.: Либідь, 1999. – С.256-266.
29. Кузікова С. Б. Можливість зниження конфліктності у підлітків шляхом корекції їх Я-концепції / С. Б. Кузікова // Психологія. Збірник наукових праць. НПУ ім. М. П. Драгоманова, Випуск 2 (9). – К., 2009. – С. 222-226.
30. Куликова С. Важковиховувані підлітки: хто вони? / С.Куликова // Педагогічний вісник Хмельниччини. - 1997. - №3 (4). – С. 24-25.
31. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) / Л.Лушпай. – К., 2010. – С. 126-131.
32. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології / Н.Ю. Максимова, К.Л.Мілютіна, В.М.Піскун. – Главник, 2008. – 160 с.
33. Максимова Н.Ю. Як порозумітися зі своїми дітьми / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна [Конфліктологія для батьків: Методичні розробки]. – К., 2004. –220 с.
34. Малкина-Пых И.Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. СПб.: Питер, 2017. – 832 с.

35. Механізм взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми. Навчально-методичний посібник / За ред. Левченко К. Б., Трубавіної Т. М. – К.: Юристконсульт, 2005. – 452 с.
36. Насильство в школі : Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / Є. Дубровська, М. Ясеновська, М. Алексеєнко. – К. : СП «Інтертехнодрук», 2009. – 35 с.
37. Нич М. Вплив міграції на психологічне здоров'я дітей. Чинники, які спричиняють насилля / Мар'яна Нич // 36. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я». – Тернопіль: Стереарт, 2014. – С. 349-352.
38. Ніколенко О.С. Профілактика й корекція девіантної поведінки підлітків / О.С. Ніколенко [науково-методичний посібник]. – Чернівці: Рута, 2004. – 80 с.
39. Орбан-Лембрик Л.Е. Залежність поведінки особистості від впливу проблемного соціуму / Л.Е. Орбан-Лембрик // Психологія і суспільство. – № 1 (15). – 2004. – С. 71-82.
40. Оржеховська В.М. Проблеми превентивного виховання неповнолітніх / В.М. Оржеховська // Початкова школа. – 1998. – №4. – С. 4-6.
41. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / В.М. Оржеховська. – К.: ВіАн, 1996. – 352 с.
42. Павелків Р.В. Вікова психологія : підручник / Р.В. Павелків. – К.: Кондор, 2011. – 468. – укр.
43. Павелків Р.В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія / ред.: Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова. – Рівне: Волин. Обереги, 2009. – 368 с.
44. Папуша В.В. Агресивна поведінка підлітків як фактор віктимізації / В.В. Папуша // Психологічні перспективи. – Вип. 19. – 2012. – С. 190-195.
45. Папуша В.В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз / В.В. Папуша // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського. – № 11. – 2016 / СХХХХХІІ. – с. 60-66.

46. Папуша В.В. Віктимні аспекти проблемної поведінки підлітків / В.В. Папуша // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 82. – Том II. – Серія : Психологічні науки. – Чернігів, 2010. – С. 119-121.
47. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Український інститут соціальних досліджень. – Київ: Логос, 2000. – 74 с.
48. Правове виховання учнів: Метод. посібник / Авт. укл. М.М.Фіцула. – К.: ІЗИН, 1997. – 148с.
49. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
50. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. / [М.С.Корольчук, П.П.Криворучко, В.І.Осьодло та ін.]; за заг. Ред. М.С.Корольчука. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 296 с.
51. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [Уч. Пособ] / Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ- М», 2002. – 672 с.
52. Рудюк Н.Г. Вікові особливості як чинник формування девіантної поведінки підлітків / Н.Г. Рудюк // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (за матеріалами виступів учасників конференції «Українська еліта та її роль в державотворенні»). – К., 2000. – С. 201-206.
53. Савельев Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі / Ю.Б. Савельев // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» / Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – 2009. – Т. 97: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – С. 71-75.
54. Санникова О. П. Адаптивность личности: психология индивидуальных различий / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса: Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
55. Сарженко І.В. Порушення прав і гідності дітей у сім'ї // І.В. Сарженко, О.А.Петрусенко // Психологічна газета. – 2005. – № 9 (33). – http://www.glavnyk.com.ua/PK_UKR_09_06_2005.htm.

56. Система захисту дітей від жорсткого поводження : [навчально-методичний посібник] / за ред. К. Левченко, І. Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
57. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки / С. Стельмах // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Вип LVI. – Слов'янськ: СДПУ, 2011. – С. 431-440.
58. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посібник. / За наук. ред. Л.М.Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
59. Технологія підготовки педагогів до попередження насильства та агресії в сім'ї: методичні рекомендації / [Н.Ю.Воляннюк (розділ I; тема 1); Г.В.Ложкін (розділ II; тема 1); В.В.Папуша (розділ IV); В.А. Бараннік (розділ I; тема 2); В.І.Карамушка (розділ III); О.П.Щотка (розділ II; тема 2)]; за заг. ред. Н.Ю. Воляннюк. – Р.: «Прінт Хауз», 2011. – 146 с.
60. Титаренко Т.М. Психологія життєвої кризи / Тетяна Михайлівно Титаренко. – К.: ІЗИН, 1998. – 360 с.
61. Туляков В. Віктимологія (соціально та кримінологічні проблеми) / В.Туляков. – Одеса: Юрид. літ., 2000. – 336 с.
62. Туриніна О.Л. Практикум з психології. Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2009. – 328 с.
63. Туриніна О.Л. Психологія масової поведінки. Навчальний посібник. – ДП «ВД.»Персонал», 2012. – 158 с.
64. Туриніна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій. – ДП «ВД.»Персонал», 2012. – 136 с.
65. Тюріна В. Соціально-психологічні чинники формування і здійснення насильства над дітьми у сім'ї / В.Тюріна // // Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я». – Тернопіль: ННПУ, 2014. – С. 396-398.
66. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: економічна думка, 2000. – 197 с.

- 67.Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання [навч. посібник для психол. спец. вищих навч. зал.] / Т.С.Яценко. – К.: Вища школа, 2004. – 678 с.
- 68.Bullying and Victimization: The Problems and Solutions for School-aged children (1997) // [www. NCPS/ Bullying/and/Victimization/Problems/Solutions/ for/School-aged/children.htm](http://www.NCPS/Bullying/and/Victimization/Problems/Solutions/for/School-aged/children.htm).
- 69.Espelage D L. M. Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention / L D. Espelage, S. M. Swearer. –London.: Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah, 2004. – 385 p.
- 70.Farmer T. The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School Violence / T. Farmer, E. Farmer, D Estell, B. Hutchins // Journal of Emotional and Behavioral Disorders. – 2007. – Vol. 15 – № 4. – pp. 197-208.
- 71.Matthiesen S. B. Perpetrators and Targets of Bullying at Work: Role Stress and Individual Differences society / S. B. Matthiesen, S. Einarsen // Violence and Victims – 2007. – Vol. 22.– №6– pp. 735-753.
- 72.Tasgin E. The Types of Bullying in Turkish Primary Schools / E. Tasgin // Georgian Electronic Scientific journal Education science and Psychology. – 2007. – № 1(10). – pp. 12-18.
- 73.Thornberg R. «She is Weird» – The Social Construction of Bullying in School: A Review of Qualitative Research / R. Thornberg // Children and society – 2011. – Vol. 25. – pp. 258-267.

ДОДАТКИ

Методика «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андронікової

Дана методика є стандартизованим тестом-опитувальником, призначеним для вимірювання схильності підлітків до реалізації різних форм віктимної поведінки. Тест-опитувальник являє набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання схильності до реалізації окремих форм віктимної поведінки. Опитувальник використовується як самостійна психодіагностична методика, так і в комплексі з іншими методиками, спрямованими на вивчення особистості підлітка.

Інструкція

Вам пропонується ряд тверджень, кожне стосується особливостей Вашого характеру, Вашої особистості, Вашої поведінки, окремих вчинків, ставлення до людей, поглядів на життя. Якщо Ви вважаєте, що твердження вірно по відношенню до Вас, то дайте відповідь «Так», в іншому випадку – «Ні». Свою відповідь зафіксуйте в наявному у Вас відповідному листі, поставивши хрестик у клітинку, що відповідає номеру ствердження в опитувальнику і виду Вашої відповіді. Не існує «вірних» і «невірних» відповідей. Намагайтеся відповідати точно і правдиво. Не потрібно довго роздумувати над кожним питанням, намагайтеся якомога швидше вирішити, який з двох відповідей, нехай дуже відносно, але все-таки ближче до істини. Вас не повинно бентежити, що деякі з питань здаються занадто особистими, оскільки дослідження не передбачає аналізу кожного питання і відповіді, а спирається лише на кількість відповідей одного і іншого виду. Крім того, Ви повинні знати, що результати індивідуально-психологічних досліджень, як і медичних, не підлягають публічному обговоренню. Не робіть ніяких позначок у тексті інструкції.

Текст опитувальника (подано мовою оригіналу)

1. Я считаю, что в моей жизни неприятных событий происходит больше, чем у других.
2. Если я попадаю в неприятное положение, то мне лучше всего не сопротивляться и держать язык за зубами.

3. Я охотно записался бы добровольцем для участия в каких-либо боевых действиях.
4. Я ценю в людях осторожность и осмотрительность.
5. Даже если бы за опасную работу хорошо заплатили, я не взялся бы за ее выполнение.
6. Если меня обидели, то я обязательно должен отплатить за это.
7. Если бы другие люди не мешали мне, я добился бы гораздо большего.
8. У меня никогда не было неприятностей из-за моего поведения, связанного с половой жизнью.
9. Временами мне хочется ломать вещи, бить посуду.
10. У меня бывали такие периоды, тянувшиеся дни, недели или даже месяцы, когда я не мог ни за что взяться, т.к. не мог включиться в работу.
11. Я не всегда говорю правду.
12. В более раннем возрасте меня выгоняли из школы за плохое поведение.
13. Иногда я перехожу улицу там, где мне удобно, а не там, где положено.
14. Временами я так настаиваю на своем, что окружающие теряют терпение.
15. Другие мне кажутся счастливее меня.
16. Думаю, что многие люди преувеличивают свои несчастья, чтобы добиться сочувствия и помощи.
17. Думаю, мне понравилась бы работа, связанная с защитой слабых и обездоленных.
18. Меня трудно переубедить.
19. Мне приходится так много заботиться о близких людях, что на заботу о себе времени зачастую не хватает.
20. Я навряд ли добьюсь в своей жизни чего-то действительно стоящего.
21. Мне регулярно делают больно окружающие меня люди.
22. Я не сержусь, когда надо мной посмеиваются.
23. Я считаю, что большинство людей способно солгать, если это в их интересах.

24. Я редко совершаю поступки, о которых потом сожалею (больше и чаще, чем другие).
25. Я очень редко ссорюсь с членами моей семьи.
26. Я не могу отбросить некоторые условности даже ради получения удовольствия.
27. Большую часть времени у меня такое чувство, как будто я сделал что-то плохое или злое.
28. Большую часть времени я чувствую себя счастливым.
29. Некоторые люди так любят командовать, что мне хочется все сделать наоборот, даже если я знаю, что они правы.
30. Если кто-то нарушает правила, я возмущаюсь.
31. Я никогда не шел на опасное дело ради сильных впечатлений.
32. Я получаю больше удовольствия от игры или скачек, если не держу пари.
33. В школе меня никогда не вызывали к директору за озорство.
34. Мои манеры за столом в гостях более хороши, чем у себя дома.
35. Я считаю, что большинство людей ради выгоды скорее поступят нечестно, чем упустят случай.
36. Мое поведение в значительной мере определяется правилами и привычками окружающих меня людей.
37. Я предпочитаю решение конфликтов без применения силы.
38. Я бываю возмущен и раздражен, когда приходится признать, что меня умело провели.
39. Мне безразлично, что обо мне говорят другие.
40. Если бы в наше время проводились бои гладиаторов, то я бы непременно в них поучаствовал.
41. Я умею отказывать людям, которые просят меня об одолжении.
42. Мне трудно поддерживать разговор с людьми, с которыми я только что познакомился.
43. Я не могу прекратить ситуацию, даже если чувствую себя неловко и напряженно.

44. Терпеть боль всем назло бывает даже приятно.
45. Человек должен иметь право выпить столько, сколько захочет.
46. Если я в детстве нехорошо вел себя, то меня наказывали.
47. Я мог бы выполнять работу, связанную с уходом за больными или умирающими.
48. Я всегда сразу замечаю, если ситуация становится опасной.
49. Я наметил себе жизненную программу, основанную на чувстве долга и ответственности, и стараюсь ее выполнять.
50. Иногда я не уступаю людям не потому, что дело действительно важное, а просто из принципа.
51. Верно утверждение, что если детей не бить, то толку из них не получится.
52. Мои родители никогда не наказывали меня физически.
53. Если при покупке автомобиля мне придется выбирать между скоростью и безопасностью, то я выберу безопасность.
54. Меня чаще, чем других, обзывали в школе.
55. Люди справедливо возмущаются, когда узнают, что преступник остался безнаказанным.
56. Когда я попадаю в неприятную ситуацию, то надеюсь только на свои силы.
57. Я уверен, что того, кто совершает злые поступки, в будущем ожидает кара.
58. Я могу дружелюбно относиться к людям, поступки которых я не одобряю.
59. Я готов простить грубость моему партнеру, если у меня есть надежда, что это не повторится.
60. Безопаснее никому не доверять.
61. Бывает, что я провожу вечер в компании малознакомых мне людей.
62. Я регулярно попадаю в неприятные ситуации.
63. Иногда у меня такое настроение, что я готов первым начать драку.
64. Я иногда нарушаю закон или установленные правила.
65. Я не рискнул бы прыгать с парашютом.

66. Большинству людей не нравится поступаться своими интересами ради других.
67. Я легко теряю терпение.
68. Только неожиданные обстоятельства и чувство опасности позволяют мне по-настоящему проявить себя.
69. Меня очень трудно разозлить.
70. Люди часто разочаровывают меня.
71. У меня бывает такое чувство, что трудностей слишком много и нет смысла пытаться их преодолеть.
72. Меня трудно рассердить.
73. Вполне можно обойти закон, если вы этим его по существу не преступаете.
74. Я пью алкогольные напитки умеренно (или совсем не пью).
75. Я часто встречал людей, завидовавших моим идеям только потому, что они пришли в голову не им первым.
76. Даже если я злюсь, то стараюсь не прибегать к ругательствам.
77. Мне больше нравится работать с руководителем, дающим строгие четкие указания, чем с руководителем, предоставляющим большую свободу.
78. Если кто-то затевает интересное, пусть и опасное дело, я его поддержу.
79. Я редко даю сдачу, когда меня бьют.
80. Если по отношению ко мне кто-то поступает несправедливо, то я желаю ему настоящего наказания.
81. Я верю, что за зло можно отплатить добром, и действую в соответствии с этим.
82. Каждый ребенок знает, что добро должно быть с кулаками.
83. Я предпочитаю не общаться со сверстниками, так как они обижают меня.
84. Я никогда не вступаю в уличный конфликт, чтобы заступиться за того, кого обижают.
85. Вредное воздействие алкоголя и табака на человека сильно преувеличивают.
86. Собака, которая не слушается, заслуживает, чтобы ее ударили.

Ключі для підрахунку первинних балів

1. Шкала соціальної бажаності відповідей. 5 (да), 11 (нет), 13 (нет), 25 (да), 34 (нет), 39 (нет), 58 (да), 64 (нет), 76 (нет).
2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого). 6 (да), 9 (да), 14 (да), 25 (нет), 26 (нет), 29 (да), 33 (нет), 34 (нет), 37 (нет), 45 (да), 50 (да), 51 (да), 55 (нет), 57 (нет), 58 (нет), 60 (да), 63 (да), 67 (да), 69 (нет), 72 (нет), 73 (да), 74 (нет), 79 (нет), 80 (да), 81 (нет), 82 (да), 86 (да).
3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого). 3 (да), 4 (нет), 5 (нет), 13 (да), 23 (да), 24 (нет), 26 (нет), 27 (да), 28 (нет), 31 (нет), 32 (да), 33 (нет), 35 (да), 40 (да), 53 (нет), 62 (да), 65 (нет), 68 (да), 74 (нет), 76 (да), 78 (да).
4. Шкала схильності до гіперсоціальної поведінки (ініціативний тип потерпілого). 11 (нет), 13 (нет), 17 (да), 19 (да), 30 (да), 34 (нет), 39 (нет), 47 (да), 49 (да), 55 (да), 58 (да), 64 (да), 66 (нет), 84 (нет).
5. Шкала схильності до залежної та безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого). 1 (да), 2 (да), 5 (да), 16 (да), 18 (нет), 20 (да), 21 (да), 22 (нет), 36 (да), 41 (нет), 43 (да), 44 (да), 46 (да), 54 (да), 59 (да), 71 (да), 75 (да), 77 (да), 83 (да).
6. Шкала схильності до некритичному поведінки (некритичний тип потерпілого). 8 (нет), 9 (да), 10 (да), 15 (да), 16 (да), 31 (нет), 32 (да), 33 (нет), 38 (да), 40 (да), 42 (нет), 45 (да), 48 (нет), 56 (да), 61 (да), 65 (нет), 70 (да), 74 (нет), 85 (да).
7. Шкала реалізованої віктимності. 8 (нет), 19 (да), 25 (нет), 27 (да), 28 (нет), 33 (нет), 38 (да), 43 (да), 44 (да), 46 (да), 51 (да), 52 (нет), 54 (да), 59 (да), 62 (да), 74 (нет), 76 (да), 83 (да).